

דת וטרור פוליטי היהדות הדתית ופעולות הגמול בתקופת "המאורעות"

מאורעות תרצ"ז-תרצ"ט (1936-1939) העמידו את היישוב היהודי בפני הצורך לנקוט עמדה ולהכריע, הלכה למעשה, בשאלות של דרכי התגוננות ולחימה. סוגיות מוסריות ופוליטיות, שבמשך מרבית ההיסטוריה היהודית היו בעיקרן בעלות אופי עיוני, קיבלו משמעות אופרטיבית, ובהן שאלות הנוגעות לשימוש באלימות ובטרור, ולבעיית הציות לחוק. הוויכוח בסוגיות אלה היה סוער ונרגש, והקיף את כלל החוגים בחברה היהודית בארץ.

במסגרת הפולמוס עלתה השאלה כדבר גישת היהדות לשימוש בכוח למטרות פוליטיות. הנושא הודגש במיוחד כדבריהם של אלה שנמנו עם הציבור הדתי. אומנם גם דוברים חילוניים הסתמכו על ההיסטוריה והמסורת היהודית, וביקשו להקנות "לגיטימציה יהודית" לעמדותיהם ופעולותיהם בתחום זה¹; אולם השימוש שהם עשו באמרות ומושגים מן המקורות המסורתיים היה מכוון בדרך כלל לחיזוק טיעוניהם, או לקישוטם וייפויים, ומקורות אלה לא היוו בסיס וגורם עיקרי לקביעת עמדותיהם בתחום המדיני והבטחוני. לעומת זאת, המחויבות של היהודים שומרי המצוות כלפי המסורת הדתית היתה קשורה בתפיסת המקורות המסורתיים כבסיס ומורה דרך לקביעה של עמדות ודפוסי פעולה גם בנושאים מדיניים ובטחוניים. עם זאת, גם עמדות הציבור הדתי הושפעו משיקולים וגורמים שאינם מעוגנים בבירור בתחומה של המסורת היהודית.

מאמר זה מבקש לבחון את גישותיהם של החוגים הדתיים לשאלות הקשורות במאבקו של היישוב ובפעולותיהם של ארגוני המחתרת בתקופת "המאורעות" (או "המרד הערבי"). הדיון יתמקד בעמדותיהם של מנהיגי הציבור הדתי ודובריו בוויכוח על השימוש באלימות ללא הכחנה, כתגובה על פעולות הטרור הערבי.

יש להבחין בין שני סוגים של פעילות אלימה שבוצעה על ידי המחתרות בתקופת היישוב. הסוג הראשון כולל את פעולות הנקם שבוצעו בעיקרן על ידי

1. ראה דיון מפורט על כך אצל הילדה שצברגר, מרי ומסורת בארץ ישראל בתקופת המנדט, רמתגן 1985.

האצ"ל ("הארגון הצבאי הלאומי") כנגד ערבים, בתגובה להתקפות שערכו הכנופיות הערביות על היישוב היהודי במסגרת המאורעות בשנים 1937-1939. בסוג השני נכללות הפעולות האלימות שבוצעו על ידי האצ"ל ולח"י ("לוחמי חרות ישראל") בשנים 1942-1948, במסגרת מאבקם לגירוש הבריטים מארץ-ישראל ולכינון מדינה יהודית עצמאית. ישנם הבדלים בולטים בין שתי תקופות אלה של פעילות מחתרתית אלימה. בתקופה הראשונה כיצע האצ"ל מעשי נקם ללא הבחנה, שפגעו בעיקר באוכלוסייה אזרחית שלא נטלה חלק בפעולות הטרור הערבי נגד היישוב היהודי. בתקופה השנייה כוונו ההתקפות של האצ"ל ולח"י נגד מטרות צבאיות ואנשי צבא שהיוו חלק מכוון הכיבוש של השלטון הבריטי, אשר נתפס על ידי ארגונים אלה כמשעבד זר, שהפעולות נגדו הן בגדר מאבק לשחרור לאומי.

אופיין המיוחד של פעולות הגמול שבוצעו על ידי האצ"ל בתקופת המאורעות מצדיק את הגדרתן כגילויים מובהקים של "טרור פוליטי". לעניין זה ניתן להסתמך על הגדרתו של דיוויד רפפורט, המבחין בין אלימות "רגילה", שהיא תופעה כמעט אוניברסלית, לבין הפעילות החריגה של "טרור". הטרור הוא "אלימות החורגת מן הנורמות המקובלות", ובין גילויי הבולטים – "תקיפת אנשים חפים מפשע או חסרי מגן".² הטיעונים הדרושים להצדקת הטרור שונים מאלה המשמשים להצדקתן של פעולות אלימות "רגילות". "להצדקת האלימות טוענים בדרך כלל שהאנשים שבהם מבקשים לפגוע ראויים לעונש בשל מעשיהם הרעים או [...] משום שהם מסוגלים לפגוע בנו ומתכוונים לכך". לעומת זאת, "קורבנות הטרור אינם מאיימים עלינו במפורש, הם חפים מפשע על פי כללי המוסר המקובלים", ועל כן "דרוש סוג שונה לגמרי של טיעון" לשם הצדקת הטרור.³

פעולות הגמול של האצ"ל בתקופת המאורעות היוו סוג מיוחד של "טרור נגדי", כיוון שהן באו כתגובה למעשי הרצח ללא הבחנה של יהודים בידי ערבים. המונח "טרור" הולם פעולות אלה, כיוון שרובם המכריע של הקורבנות היו בגדר "חפים מפשע", על פי כל הגדרה מקובלת של המונח, וגם לא היוו חלק מאוכלוסייה של מדינת אויב שעמה שרויים במצב מלחמה. מבחינות אלה המונח "פעילות טרור" הרבה פחות מתאים להגדרת מבצעי האצ"ל ולח"י נגד הבריטים, שהמונח ההולם אותם ביותר הוא "לוחמת גרילה".

במאמר זה נתמקד בעמדות המנהיגות הרוחנית והפוליטית של הציבור הדתי כלפי פעילות הטרור הנגדי. נבקש לברר שאלות כגון: האם ניתן להבחין בין

2. David C. Rapoport, "Terror and the Messiah", in David Rapoport and Yonah Alexander (eds.), *The Morality of Terror*, New York 1989, (להלן: רפפורט), p. 15.

3. רפפורט, "הקדמה", שם, עמ' 8.

טיפוסים שונים של מנהיגים או ציבורים וארגונים דתיים כחברה היישובית, מכחינת עמדותיהם בשאלת היחס לטרור הנגדי? אלו הם הטיעונים להם נזקקו הדוברים הדתיים כדי להסביר או להצדיק את עמדותיהם בנושא זה? באיזו מידה ובאלו דרכים ניתן לקשר עמדות אלה לטבען של אידיאולוגיות דתיות, לתפיסות שונות של הדת או לתנאים של הסיטואציה החברתית? מה הן התמורות שבאו לידי ביטוי בתחום זה, ומה הם הגורמים להן? במיוחד נבקש לבחון בדיוננו את מידת השפעתם של גישות וערכים שמקורם במסורת היהודית הדתית, על עיצוב עמדותיהם של החוגים הדתיים בסוגייה זו.

על אף ההתמקדות בגישות עקרוניות, יש להביא בחשבון גם את השפעתם של תנאי המציאות, של נסיבות של תקופה ומקום, ושיקולים של אינטרסים ארגוניים ופוליטיים על עיצוב העמדות האופרטיביות. מן הראוי להיזהר מהסקת מסקנות נחפזות על סמך הצהרה או החלטה זו או אחרת, מבלי להתבונן ברקע ובהקשר של אמירת הדברים וקבלת ההחלטות. אחת השאלות החשובות שנבקש לברר נוגעת למידת השפעתם של תנאי המציאות ושל שיקולים פוליטיים על מדיניות המפלגות הדתיות בסוגיית הטרור והאלימות הפוליטית, והיחס שבין משקלם של הגורמים האמורים לבין משקלם של שיקולים עקרוניים, במיוחד אלה המשקפים גישות וערכים שמקורם במסורת היהודית. אין זה קל להגיע למסקנות ברורות וחד משמעיות בשאלות מסוג זה. ניתן להסתייע לשם כך בכחינה השוואתית של עמדות המנהיגות הדתית והמפלגות הדתיות בתקופות שונות ובנושאים ספציפיים שונים הקשורים לסוגיית היחס לאלימות פוליטית. בדרך זו ניתן לעמוד על מידת הרציפות והעקביות שהיתה במדיניות החוגים הדתיים, ולבדוק את מידת השפעתם של תנאי המציאות החברתית והפוליטית על עיצובה של מדיניות זו.

הציבור הדתי וארגוני המחחרת

הדיון בעמדותיהם של הציבור הדתי והנהגתו כלפי פעולות הגמול של האצ"ל מחייב לעמוד תחילה על יחסם של החוגים הדתיים לארגון עצמו, ולהשוותו לעמדתם כלפי ארגון "ההגנה". ההגנה נבדלה מן האצ"ל בשני עניינים עיקריים, שהיו קשורים זה בזה. ראשית, בעוד שהאצ"ל פעל על דעת עצמו, קיבלה על עצמה ההגנה את מרות המוסדות הרשמיים של היישוב והתנועה הציונית. שנית, אף שגם ההגנה לא התנורה מן השימוש באלימות, היא גילתה בדרך כלל מידה ניכרת של ריסון ואיפוק בכרירת אמצעי המאבק שלה, ובניגוד לאצ"ל נמנעה משימוש שיטתי בטרור כנשק במאבק נגד הערבים.

בתחומו של המחנה הדתי-ציוני שררה הסכמה עקרונית בדבר הזכות והצורך בקיומם של ארגונים מחתרתיים לשם הגנה על היישוב היהודי. לכך ניתן ביטוי בחברותם של רבים ממחנה זה בארגוני המחחרת, ובגיבוי שניתן לכך על ידי

המפלגות הדתיות-ציוניות, שנציגיהן נטלו חלק בפיקוח על ארגונים אלה. בתקופה הראשונה לקיום האצ"ל נטתה תנועת "המזרחי" לתמוך בו. ארגון זה נודע כאותה עת כ"הגנה ב'", או "ההגנה הלאומית", ונחשב למייצגם של "חוגי האורחים", או "הימין", בעוד ש"ההגנה" ייצגה את תנועת עבודה. מנהיג המזרחי, הרב מאיר בר-אילן (ברלין), היה אחד משלושת חברי הוועד המפקח של ארגון האצ"ל, יחד עם נציגי "הציונים הכלליים" והרוויזיוניסטים, וכמועצה הציבורית שליד האצ"ל השתתפו שני נציגים של המזרחי, דוד צבי פנקס ויהושע פרבשטיין. הרב בר-אילן היה האיש המרכזי ב"ועד המפקח", אך דעתו לא היתה נוחה מן הפילוג בין שני ארגוני ההגנה, וגם מהשפעתם הגוברת של הרוויזיוניסטים, ובייחוד של מנהיגם זאב ז'בוטינסקי, על הגנה ב'. בשנת 1937 ניהל הרב בר-אילן משא ומתן עם נציג ההגנה, ברל צנלסון, שבעקבותיו נחתם הסכם על איחוד שני הארגונים.⁴ חלק גדול מחברי הגנה ב', ובייחוד תומכי הרוויזיוניסטים שביניהם, נענו לקריאת ז'בוטינסקי שלא להצטרף להסכם האיחוד, והוסיפו לשמור על קיומו העצמאי של ארגונם, שנודע מאז בשם "הארגון הצבאי הלאומי".

הרב בר-אילן נימק את עמדתו בצורך החיוני להשיג אחדות לאומית ולקבל את המרות הציבורית של מוסדות היישוב והציונות המוסמכים, בייחוד בנושאי בטחון. נימוקים אלה נכללו, כפי שניזכר, בין הטענות העיקריים שהעלו דוברי המזרחי והפועל המזרחי נגד קיומו הנפרד ופעולותיו העצמאיות של האצ"ל מאז 1937. דוברים אלה הדגישו, כי בעוד שלפני כן ייצגה ההגנה רק את חוגי "השמאל" ביישוב, הרי מאז שהושג הסכם האיחוד זכו המפלגות האחרות לייצוג על בסיס שוויוני במוסדות הפיקוח על ארגון ההגנה. בכך נעשה ארגון זה, לדעת המנהיגות הציונית-דתית, לזרוע בטחונית כללי-יישובית, שכל פרישה ממנה עלולה לפגוע קשות באחדות הלאומית ובכושר ההתגוננות של החברה היהודית.

יחסן של המפלגות הדתיות-ציוניות כלפי ארגוני המחתרת הושפע במידה ניכרת מזיקתן למוסדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ, שההגנה היתה נתונה למרותם. יש ליחס חשיבות גם לעובדה, שמאז הבחירות לקונגרס הציוני ב' 1935 היו מפלגות המזרחי והפועל המזרחי שותפות לקואליציות בהנהלה הציונית בראשותה של תנועת העבודה. עם זאת, לא ניתן להסביר את עמדות הציבור הדתי ומנהיגותו הרוחנית והפוליטית לגבי ארגוני המחתרת רק, או בעיקר, כשיקולים פוליטיים הקשורים לשותפות במוסדות הציוניים והיישוביים. קשה להסביר בדרך זו את עמדות הרבנים, ודאי שאין בכך משום הסבר

4. ראה נתנאל קצנורג, "פריקים בתולדות הציונות והמזרחי", פרק מבוא לספרו של הרב מאיר בר-אילן (ברלין), *מולוויץ על ירושלים*, בעריכת ישעיהו ברנשטיין ויוסף תירוש, תל-אביב 1971, כרך א, עמ' 37-41.

לעמדותיה של "אגודת ישראל", שלא השתתפה כלל במסגרות הארגוניות של היישוב והתנועה הציונית. גם מבחינתן של המפלגות הציוניות-דתיות, השיקול הארגוני-קואליציוני היה רלוואנטי בעיקר לעצם שאלת השיתוף עם ההגנה או האצ"ל, אך לא היה בו כדי להוות גורם דומיננטי בקביעת עמדותיהן כלפי פעולותיהם של ארגוני המתחרת.

יחסן של המפלגות הדתיות לאצ"ל גם היה משוחרר ממשקעי העוינות שבין הרוויזיוניסטים והשמאל, שנבעו מניגודים אידיאולוגיים-מעמדיים וממאבקים פוליטיים על כוח והשפעה, ולובו על ידי תקריות וסכסוכים אלימים. לא אחת הועלתה הטענה, שמאבקן החרیف של מפלגות השמאל נגד האצ"ל ופעולותיו הושפע במידה רבה מאיבתן לרוויזיוניסטים, וממאמצייהן לבצר את מעמדן ההגמוני בחברה היישובית ובתנועה הציונית. טענה זו אינה תקפה לגבי המפלגות הדתיות, שכן אלה היו שותפות במידה רבה לקובלנות של הרוויזיוניסטים והחוגים האזרחיים נגד השתלטות השמאל על הציונות והיישוב.

ככמה עניינים היו הרוויזיוניסטים קרובים למפלגות הדתיות יותר מאשר מפלגות השמאל, וכייחוד אמורים הדברים בנושאי דת. מפא"י גילתה אומנם נכונות לווייתורים ופשרות בנושאים כמו שמירת שבת וכשרות: אך הדבר נעשה במידה רבה כדי למנוע את פרישת הדתיים מן ההסתדרות הציונית בעקבות הרוויזיוניסטים (שפרשו בשנת 1935), ולא היה בו כדי לחפות על גילויי התנגדות ועוינות מצד השמאל כלפי הדת והציבור הדתי. בניגוד לכך סיגלה לעצמה התנועה הרוויזיוניסטית מאז פרישתה מן ההסתדרות הציונית ב-1935, גישה אוהדת כלפי המסורת הדתית, ולכך היתה השפעה ניכרת על יחסם של חוגים רחבים בציבור הדתי כלפי הרוויזיוניסטים. גם בנושאים מדיניים נתגלתה מידה רבה של קירבה בין מפלגות הציונות הדתית לבין הרוויזיוניסטים וארגוני המתחרת הקשורים בהם. המפלגות הדתיות היו שותפות לרוויזיוניסטים בעמידה על עקרון שלימות הארץ, ובהתנגדות נמרצת להצעות של חלוקה, כגון התוכנית של ועדת פיל.

דווקא על רקע זה יש הרבה מן הייחוד והעניין בהתנגדות הנמרצת שגילו המפלגות הדתיות לפעולות הגמול של האצ"ל בתקופת המאורעות. כאן חשוב להבחין בין העמדות כלפי מטרותיה של המדיניות הציונית לבין אלה המתייחסות לשאלת האמצעים ושיטות הפעולה למימושה של מדיניות זו, וליעדים האופרטיביים של המאבק המנוהל במסגרתה. מבחינת הגדרתן של מטרות הציונות השתייכו מפלגות הציונות הדתית למחנה "המקסימליסטים", לצדם של הרוויזיוניסטים וחוגים מסוימים בתוך תנועת העבודה. לעומת זאת, רובם המכריע של דוברי המזרחי והפעל המזרחי היו שותפים לאגודת ישראל בגינוי חד-משמעי של גילויי טרור ואלימות, כפי שבאו לידי ביטוי בפעולות האצ"ל נגד ערבים בתקופת המאורעות.

מדיניות ההבלגה ופעולות הגמול

המדיניות הרשמית שנקטו מוסדות ההנהגה של הציונות והיישוב בתקופת המאורעות היתה "הבלגה" כלפי תקיפות הערבים, דבר שהתפרש כהימנעות מכל מעשי תגובה הכרוכים בפגיעה במי שהוגדרו כ"חפים מפשע".⁵ מדיניות ההבלגה עוררה מלכתחילה התמרמרות וביקורת מצד חוגים שונים, שטענו כי היא עלולה לעודד את הערבים להמשיך באין מפריע במעשי רצח והרס כלפי היישוב היהודי. הועלתה גם הטענה, שיש בהבלגה משום פגיעה קשה כ"כבוד הלאומי היהודי", שכן מדיניות זו מעוררת את הרושם, שאף היהודים בארץ ישראל, כאחיהם שבגולה, ניצבים חסרי אונים בפני צריהם ומשנאיהם, ואינם משיבים להם כגמולם.

בעקבות זאת החלו יחידים וקבוצות לכצע מעשי נקם בערבים.⁶ הפעולות הראשונות בוצעו על ידי יחידים שהשתייכו לשני ארגוני המחתרת – ההגנה והגנה ב' – ועמדו בניגוד לקו הרשמי של הנהגות שני הארגונים. אולם הלחצים לשבירת ההבלגה היו מלכתחילה חזקים במיוחד בהגנה ב', שלא קיבלה את מרותם של המוסדות הלאומיים, ולא היתה לה מחויבות כלפי המדיניות שלהם. לחצים אלה גברו ביותר בעקבות החלטת נאמני הרוויזיוניסטים בהגנה ב' לדחות את הסכם האיחוד מ-1937 ולפעול באופן עצמאי כ"ארגון הצבאי הלאומי". בתגובה להתחדשות הטרור הערבי בספטמבר 1937, לאחר תקופת הפוגה של כשנה, פתח האצ"ל בסידרה של פעולות נקם ללא הבחנה נגד אוכלוסייה ערבית. פעולות אלה כללו הרג ופציעה של ערבים שנזדמנו לסביבה יהודית, יריות והשלכת רימונים על בתי-קפה ועל אוטובוסים ערביים, והנחת מטעני נפץ בשווקים ערביים.

אפשר להבחין בשלושה גלים עיקריים של פעולות גמול, שבהן נהרגו ונפצעו מאות ערבים. הגל הראשון כא בעקבות רצח של חמישה יהודים ליד קריית-ענבים ב-6 בנובמבר 1937, והגיע לשיאו בשורה של התקפות ירי על ערבים ב-14 בהודש. ביוני 1938 חלה הסלמה נוספת בפעילות האלימה נגד הערבים, בעקבות תליתו של איש האצ"ל, שלמה בן-יוסף, בידי הבריטים, בשל נסיון התנקשות שביקש לבצע על דעת עצמו נגד אוטובוס ערבי ליד צפת. הגל השלישי של מעשי האלימות בא בתגובה לפרסום "הספר הלבן" ב-17 במאי 1939, ובו נהרגו ונפצעו עשרות רבות של אנשים ממטעני נפץ שהונחו בריכוזי אוכלוסייה ערביים.

5. ראה יעקב שכיט, הכלגה או תגובה: הוויכוח ביישוב היהודי, תרצ"ו-תרצ"ט, דמת-גן 1983.
6. ראה בן-ציון דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק שני, תלאביב 1973, פרק 43; דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך א, תלאביב 1965 (להלן: ניב), עמ' 267-278.

בעקבות פעולות הנקם של האצ"ל פרסמו הרבנים, מנהיגי המפלגות הדתיות והעיתונות הדתית דברי תגובה פומביים, שכללו גינויים חריפים למעשים ולמבצעים. מן המחנה דתי כמעט שלא הושמעו ביטויים של תמיכה פומבית במעשים אלה. אומנם כמה מן ההתבטאויות גילו הבנה למניעיהם של המגיבים, אך גם זאת כלי להצדיק את מעשיהם. ייתכן שהחשש מפני תגובת השלטונות הבריטיים מילא תפקיד בהימנעות מהבעת תמיכה גלויה בזכות הפעילות האלימה והבלתי לגאלית נגד הערבים. ואולם עובדה היא, שרבים מדוברי התנועה הרוויזיוניסטית לא חששו לתמוך בגלוי בפעולות הגמול, ואף השמיעו ביקורת חריפה נגד מצדדי "ההבלגה" ביישוב היהודי, ובכללם הרבנים ודוברי המפלגות הדתיות. ודאי שאין בחשש מפני תגובת הבריטים כדי להסביר את הביקורת החריפה על מעשי הטרור נגד ערבים, שלה היו שותפים מרבית מנהיגי הרוחניים והפוליטיים של הציבור הדתי.

להלן נעמוד על טיבם של הטיעונים שנשמעו נגד פעולות הטרור. ניתן להבחין באופן כללי בין שלילתם של מעשי טרור מנימוקים עקרוניים בעלי אופי דתי או מוסרי, לבין התנגדות לכך מנימוקים בעלי אופי פוליטי-פרגמטי, הקשורים בנוק המדיני שיש במעשים אלה או בפגיעתם באחדות הלאומית. בנקמם את התנגדותם לפעולות הטרור הנגדי של האצ"ל, הזדקקו הדוברים הדתיים לשלושה סוגי טיעונים:

- א. טיעונים דתיים ומוסריים, שהדוברים ביקשו לעגנם בהתנגדות הנחרצת של היהדות לכל הריגה של חפים מפשע, יהיו אשר יהיו מוצאם והשתייכותם של הקורבנות או המניעים לביצועם של מעשי האלימות נגדם.
  - ב. טיעונים פרגמטיים הקשורים בנוק שמעשי הטרור עלולים לגרום לאינטרסים חיוניים של היישוב והעם היהודי.
  - ג. טיעונים מדיניים בדבר חובת הציות למרותם של המוסדות היישוביים והציוניים, והפגיעה הקשה בסמכותם של מוסדות אלה ובאחדות הלאומית, כתוצאה מפעילותן של קבוצות בניגוד לעמדתה של הנהגת היישוב היהודי, ופרישתן ממסגרותיה הארגוניות של ההסתדרות הציונית.
- המימד הדתי הובלט במיוחד בטיעונים מן הסוג הראשון, אך הוא בא לידי ביטוי גם בעמדתם של אלה שהדגישו את חובת המשמעת למוסדות היישוב והציונות, תוך כדי עמידה על הערך הדתי שיש ליחס לשמירת האחדות הלאומית היהודית.

לרוב לא נעשתה הבחנה ברורה בין סוגי הטיעונים השונים, שהיו שלובים זה בזה בביקורתם של הדוברים הדתיים על פעולות הטרור הנגדי. עם זאת, אפשר להבחין בין חוגים או יחידים בציבור הדתי, מבחינת הדגש או המשקל שהם נטו להקנות לטיעונים השונים בדברי הביקורת שלהם. כמו כן ניתן להבחין בין יחידים וקבוצות בציבור זה, מבחינת מידת החריפות של הסגנון שנקטו כלפי מבצעי המעשים האלימים, הדימוי ששיוו להם, המניעים שייחסו להם ותנאי

הרקע שהציגו כהסבר למעשיהם. ייתכן אומנם שעמדות ההנהגה בעניין זה לא עלו בקנה אחד עם הלכי רוח ששררו בתוגים רחבים למדי של הציבור הדתי, כפי שמרמזות הידיעות על מעורבותם של צעירים דתיים ואף חרדיים בפעולות האצ"ל. ואולם בהיעדר נתונים מדויקים על כך, אין ברירה אלא להתמקד בעמדות שבאו לידי ביטוי בהצהרות ובנאומים של מנהיגי הציבור הדתי ודובריו, ובכתבות שנתפרסמו בעיתונות הדתית.

הרבנים ופעולות הגמול

ראשית נדון בעמדות שהוצגו על ידי מנהיגי הרחנניים של הציבור הדתי, הם הרבנים. כמעט כל הרבנים שהתבטאו בעניין זה גינו בחריפות את מעשי האלימות ללא הבחנה שביצעו יהודים נגד ערבים. בין המגנים בלשו הרבנים הראשיים – הרב האשכנזי יצחק הרצוג והרב הספרדי יעקב מאיר, וסגנו ויורשו בכס הרבנות הראשית, בן-ציון עזיאל. הרבנים הראשיים יצאו פעמים אחדות בהצהרות פומביות, שהציגו את פעולות הגמול כמעשים העומדים בניגוד גמור לרוח ישראל ולמוסר היהדות, והעלולים גם לפגוע בצורה קשה במעמדו ובתדמיתו המוסרית של עם ישראל בקרב עמי העולם. בתגובה לגל מעשי האלימות נגד ערבים ב־1937 פרסמו שני הרבנים הראשיים דאז, הרב הרצוג והרב מאיר, "קריאה ליישוב", שבה הובעה "בכל לשון של בקשה ואזהרה" חביעה מן הציבור היהודי לריסון ולאיפוק ולהימנעות מכל פעולות נקם.⁷ הפנייה נעשתה "בשם תורתנו הקדושה" ו"בשם כבוד עמנו", והסתמכה על ההתנסות ההיסטורית של העם היהודי, שגם בתנאים הקשים ביותר הצליח להחזיק מעמד, "מבלי נפול ברוחו ומבלי השליך צרור לארץ מטוהר המידות והמוסר [שבהם] חיינו ואורך ימינו". המשאלה שהביעו הרבנים היתה, שהעם יעמוד במבחן המוסרי הניצב לפניו מכוחה של הנאמנות למסורת אבותיו. "אל נא תטו מדרך בטוחה וטהורה זו [...] אל נא יימצא אף אחד שידרוש מן הציבור להימסר לשאיפות של מעשי נקם ורצח". הרבנות הראשית הודיעה כי היא מעודדת את ראשי הציבור "להמשיך את ההבלגה", וקראה לרבנים בכל רחבי הארץ להשפיע "בכיוון זה, שיסודו במקור התורה אשר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום".

בכרוז שפרסמו הרבנים הראשיים הרצוג ועזיאל בתחילת יולי 1939 הם ציינו, כי למרות ההתמרמרות הרבה על סבלו הרב של היישוב "מכנפויות מרצחים ואורבים לדמינו",

חלילה וחלילה לשום אדם מישראל אפילו להעלות על לבו מחשבת פיגול של

7. ארץ, 19.11.1937.

נקם בלי משפט ושל שפיכת דמי חפים מפשע, למען התנקם על שבני אומתם ודתם שפכו דמי יהודים נקיים. חלילה! חלילה! שהמצב הנוכחי יעבירונו על דעת תורתנו הק' ויביא את מי שהוא מאחינו ואחיותינו לידי מעשים של שפיכת דמים, לידי מעשים העלולים גם כן לחלל את שם ישראל ואת כבוד מפעל הבנין והתחיה הלאומי שלנו בארץ קדשנו.⁸

הרב הרצוג נמנה עם משתתפי הכנס היישובי שנקרא על ידי המוסדות הלאומיים ביולי 1938 למחאה נגד גל מעשי האלימות של יהודים נגד ערבים, שפרצו בעקבות הוצאתו להורג של שלמה בן-יוסף. בדבריו בכנס אמר הרב הרצוג, כי אילו נפגע הוא עצמו מכדורי מתנקשים, היה "מצווה לכל ישראל וליישוב להיזהר, להימנע מכל מעשה נקם [...] חלילה לנו רבותי ללמוד על דרך רשעי הגויים".⁹ על הטענות של מבקרי ההבלגה, שמדיניות זו לא נשאה פירות, השיב הרב הראשי, כי "השגנו הישג גדול, קידוש השם לעיני כל הגויים, אנחנו נפלינו מכל עמי הארץ". הרב הרצוג עשה הבחנה בין פעולות של התגוננות המכוונות "להגן על חיינו, להילחם בעד מולדתנו וערי אלקינו", שהן בגדר "הגנה כשרה", לבין התקפות על חפים מפשע, שהן "דרך תועבה, דרך טמאה. חלילה וחלילה לנו ללכת בה."

הרב הראשי הספרדי, הרב עזריאל, עמד בדבריו באותו כנס על אופיו ההחלטי של הציוני "לא תרצח" – "זוהי מצוות לא תעשה שאינה מוגבלת בשום תנאי", והיא מותרת אך ורק כשהדבר הכרחי לשם הצלת הנפש. בנוסף לציוני חמור זה ישנה האזהרה "ולא תתן דם נקי בקרב ארצך", שלא רק מצווה "שלא להרוג את הנפש, ולשפוך דם נקי בידיו, אלא גם שלא לגרום לשפיכת דמים בקרב ארץ הקדש, שהיא נטמאת בספגה לקרבה דמי נקיים, ולא להכתים את שם הקודש של עם ישראל וכבודו על ידי זה שגרמו לשפיכת דם נקי".¹⁰

במחקר על הרבנות הראשית מעלה שולמית אליאש את הסברה, שעמדת הרבנים הראשיים נבעה מהערכתם את הנזק וחוסר התועלת שבפעולות הטרור, ולוא סברו אחרת מסקנתם היתה עשויה להיות שונה.¹¹ למעשה, אין כל אסמכתא לסברה זו, ואדרבא, כדברי הרבנים מוטל מלוא כובד המשקל על הטיעון הדתי-מוסרי המגנה את פעולות הגמול, בהיותן הפרה בוטה של האיסור החמור והמוחלט על כל מעשה רצח של חפים מפשע. כפי העולה מן הציטוטים שהובאו

8. הצפה, 12.7.1939.

9. "בין הבלגה לטרור – הכנס היישובי ביולי 1938", הובא לדפוס על ידי אניטה שפירא, *הציונות*, מאסף 1 (1981) (להלן: "בין הבלגה לטרור"), עמ' 409.

10. הרב בן-ציון חי מאיר עזריאל, "ולא יישפך דם בקרב ארצך", בתוך ר' בנימין ויעקב פטרזייל (עורכים), *נגד הטרור*, ירושלים 1939 (להלן: *נגד הטרור*), עמ' 68–69.

11. שולמית אליאש, *היחסים בין הרבנות הראשית לארץ-ישראל והשלטון המנדטורי*, תרצ"ז-תש"ה, עבודת דוקטור לאוניברסיטת בר-אילן, 1971, עמ' 136.

לעיל, הרבנים הראשיים הסתמכו על הערכים המוסריים הגלומים בתורת ישראל ובמסורת ההיסטורית של העם היהודי, ואין בדבריהם כל התייחסות לשיקולים של תועלת או נזק מדיני בהקשר לוויכוח על דרכי התגובה כלפי הטרור הערבי. אומנם מן "הקריאה ליישוב" שפרסמו הרבנים הראשיים בנובמבר 1937 משתמע, כי קו ההבלגה שנתמך על ידיהם אינו רק "דרך טהורה", אלא גם "דרך בטוחה". ואולם אמירה זו משולבת ברעיון, שסוד קיומו של העם היהודי הוא בנאמנותו לערכי המוסר והדת שלו; ומכאן שבחשבון הכולל, ההקפדה על ערכים אלה היא הערובה להמשך הקיום הלאומי, ואילו הסטייה מהם עלולה להעמידו בסכנה. בכך אין משום קביעת עמדה כדבר השפעתם המידית והמעשית של פעולות הגמול או מדיניות ההבלגה על התחום המדיני. בדומה לכך, אף שהרבנים ייחסו חשיבות להשפעת פעולות הגמול על יחסם של עמי העולם לישראל, הם תפסו השפעה זו כמונחים דתיים-מסורתיים, ולא דווקא כמונחים פוליטיים-ריאליים של רווח והפסד מוחשיים. כפי העולה מדברי הרבנים, הם פירשו את מדיניות ההבלגה כגילוי נעלה של סגולות המוסר שבעם היהודי. לפיכך הם החילו על מדיניות זו את הערך הדתי של "קידוש השם", המיוחס בתפיסה המסורתית למעשים שיש בהם כדי להעלות את כבודו של עם ישראל ולהרים את קרנו בקרב העמים. לעומת זאת הוכללו גילויי האלימות ללא הבחנה שבפעולות הגמול כגדר העבירה החמורה של "חילול השם", החלה על מעשים העלולים להכתים ולבזות את שמו של העם.

אליאש מבקשת להסביר את עמדת הרבנים הראשיים גם בנטייתם לקבל את מרותה של הנהגת היישוב, או לתאם עמדות עם הנהגה זו, שהתנגדה בתוקף לפעולות האצ"ל. היא גם מעלה את הסברה, שבמיוחד הרב הרצוג צידד בשיתוף עם הבריטים, בשל "זיקתו לאומה האנגלית ולתרבותה".¹² גם לסברה זו אין כל סימוכין בעמדותיהם ובפעולותיהם של הרבנים הראשיים, שלא היססו כלל לצאת בדברי גינוי חריפים כלפי ממשלת בריטניה, וגם לא נרתעו מלהגיע לכלל התנגשות עם מוסדות היישוב והציונות בעניינים שונים. כך הם גינו בחריפות את מדיניות "הספר הלבן" של בריטניה. במסגרת גילוי הדעת שפרסמו נגד מעשי הנקם של יהודים בערבים.¹³

תומכי האצ"ל מבין הרוויזיוניסטים הפנו את עיקר זעמם כלפי הרב הרצוג, אותו כינו "הרברנד מדובלין", או "הרב של מפא"י".¹⁴ אך לאמיתו של דבר, ההתנגדות לפעולות הנקם של האצ"ל היתה משותפת לרוכס הגדול של בני היישוב, ובכללם גם רבנים שבהשקפותיהם ונטיות לבם היו קרובים לרוויזיוניסטים יותר מאשר לתנועת העבודה. בין אלה יש לציין את הרב הראשי

12. שם, עמ' 130.

13. הצפה, 12.7.1939.

14. ראה "פרקי מוסר", הירדן, 3.12.1937.

של תלי-אביב, הרב משה אביגדור עמיאל, שנמנה עם המנהיגים והוגי הדעות הבולטים של תנועת המזרחי. במאמר שפרסם ביולי 1938 שלל הרב עמיאל את השימוש במונח "הבלגה" להגדרת שיטת התגובה הראויה על מעשי האכזריות של הערבים, שכן מעשים אלה מחייבים לא הבלגה, אלא תגובה נמרצת.¹⁵ עם זאת הוא הביע תמיכה חד-משמעית בעמדה האומרת, כי "אסור לנו להיות פראים כמו שונאינו ואויבינו בנפש [...] אסור לנו להתנהג עמהם במידה כנגד מידה – להרוג מן המארב אנשים ההולכים לתומם לדרכם." ואולם לדעת הרב עמיאל, במקום להשתמש במונח "הבלגה", מן הראוי להזדקק ל"דיבור יותר חריף ויותר עמוק", שהוא הדיבור של "לא תרצח".

"לא תרצח" – בלי שום תנאים ובלי שום יוצא מן הכלל. "לא תרצח" – כי "שופך דם האדם באדם דמו יישפך, כי בצלם אלוקים עשה את האדם" – וכל אדם בכלל, יהיה מי שיהיה.

כהמשך מביע הרב עמיאל התנגדות נמרצת לשימוש בנימוקים תועלתניים בדיון על דרכי התגובה כלפי הטרור הערבי. לדעתו, הטיעון הדתי-מוסרי צריך להיות הנימוק המכריע והבלעדי בדיון זה.

ומה ירדנו פלאים, אם צריכים להסביר את העוול שיש בשפיכת דמים של אלה, שאפשר שהם כשלעצמם לא עשו לנו כל רעה, מנקודת ה"הבלגה" ולא פשוט מצד ה"לא תרצח" שבדבר. ומה צורם האוון כשמדברים על כך מנקודת התועלת שבדבר: אין תועלת בכך; שעל ידי זה לא תבוא הישועה: לא גרוויח בדרך זו כלום, להיפך, נרע לעצמנו פי כמה וכו' וכו', כאילו אם היתה איזו תועלת בכך, אם היה יוצא לנו רווח מזה, אז תידחה מצות ההבלגה מפני מצות ההגבה. אבל מאימתי נעשה לנו דמם של בני אדם ענין של מקח וממכר, של ריווח והפסד...!?

הרב עמיאל אף טען, כי מוסר היהדות מגנה לא רק את עצם מעשי האלימות והתמיכה בהם, אלא הוא שולל גם את הנמקת ההתנגדות למעשים אלה בשיקולים תועלתניים. שכן על פי תפיסת היהדות, האדם היחיד הוא ערך לעצמו, ולא אמצעי לאיזו שהיא מטרה אחרת, כגון "טובת הכלל".

אנחנו מביטים על נפש האדם לא כעל אמצעי לתכלית ידועה; לא כעל פרט שלא נברא אלא בשביל הכלל, וכפי מידת שימושו להכלל כן ערכו; אלא אנו מביטים על כל יחיד ויחיד כעל עולם מלא בפני עצמו.

דווקא יהושע רדלר-פלדמן, שנודע בכינויו הספרותי "ר' בנימין", והיה מן הבולטים שבשוללי האלימות מטעמים מוסריים, הסתייג מעמדת הרב עמיאל

15. הרב משה אביגדור עמיאל, "המאורעות וההבלגה", הצפה, 21.7.1938.

שהתנגדה להזדקקות לנימוקים תועלתניים להצדקת ההימנעות מפעולות הגמול. ר' בנימין, שנמנה עם המחנה הדתי והירבה לפרסם בעיתון *הצפה*, לימד זכות על מנהיגי היישוב, ש"הדגישו [...] את הלא תרצח' לא פחות משהדגישו את המומנט של חוסר התועלת, יותר נכון, [...] הסכנה האיומה, שיש ברצח אנשים נקיים וחפים מפשע".¹⁶ לדעת הכותב, ההזדקקות של מנהיגי היישוב להנמקה התועלתנית אינה מלמדת שהם עצמם אינם מסתפקים בטיעון המוסרי, אלא היא מכוונת כלפי אלה שטיעון זה לבדו אין בו כדי לשכנעם.

לדין מספיק המומנט המוסרי בלבד [...] ואולם לדיכום, שאתם מציעים שיטה מסולפת זו [של פעולות הגמול] מנקודת המבט של התועלת, אנו מוכיחים לא רק את חוסר התועלת, אלא גם את הסכנה שבה.

עמדת אגודת ישראל

מבין המנהיגים הפוליטיים של המפלגות הדתיות, מנהיגה של אגודת ישראל בארץ, הרב משה בלוי (בלויא) ביטא באופן החריף והנוקב ביותר את העמדה השוללת בצורה מוחלטת מנימוקים דתיים-מוסריים כל גילוי של אלימות ללא הבחנה. ואולם בניגוד לרב עמיאל, ובדומה לר' בנימין, לא נמנע הרב בלוי מן השימוש בנימוקים של תועלת או נזק פוליטי, בנסיון לשכנע את אלה שהטיעון המוסרי בלבד אינו תופס לגביהם. במאמר שפרסם באוקטובר 1937 תחת הכותרת "לא תרצח", הציג מנהיגה של אגודת ישראל את ההימנעות המוחלטת מכל מעשה של שפיכות דמים כציווי אלוקי מקודש, וגם כסגולה מובהקת של עם ישראל, המטביעה את חותמה העמוק על כל המסורת וההיסטוריה שלו. סגולה זו היא המייחדת את העם היהודי מכל העמים, ועליה כבודו ותפארתו. בפתח מאמרו מציין הרב בלוי, כי הדיבר "לא תרצח" הוא הסיבה לנתינת התורה לעם ישראל, "סגולת העמים [...] שידיו לא נגואלו בשפיכת דם אדם".

עם ישראל שמר בכל המצבים על סגולתו הרוחנית היפה הדנה את שפיכת הדמים לדבר הכי מתועב וגמאס, ובסגולתו זו היה הוא עם נבחר [...] ובה היה [...] מפואר ומרומם בעיני האומות. הכל ידעו שיהודי אינו שופך דמים [...] אינו מגאל את ידיו ונפשו ברציחה. לא תרצח, בלי שום תנאים; לא תרצח מתוך נקמה, בין נקמת יחיד בין נקמת עם; לא תרצח אחיך ולא תרצח את מי שאינו אחיך.¹⁷

הרב בלוי מדגיש שהאיסור על שפיכות דמים עומד במלוא תוקפו לא רק בתנאים

16. ר"ב, "בשולי מאמרו של הרב עמיאל", שם, 22.7.1938.

17. הרב משה בלויא, "לא תרצח", קול ישראל, 29.10.1937.

של שלום ורגיעה, אלא גם במצב של משבר ומהומה: ודווקא מצב כזה הוא המבחן האמיתי שהעם נקרא לעמוד בו ולהוות דוגמה ומופת בהתנהגותו לאנושות כולה.

סגולתנו לא ניתנה לנו רק לעת שלום. בימי מנוחה יכול גם עם נוכרי להימנע משפיכות דם. אנו בני ישראל, מקבלי התורה מסיני, צריכים לדעת שתורת ה' היא חיינו בכל מצבי החיים. תפקידנו לתת חיים לעולם. גם כאשר ידי רשעה ממיתים את טובי בנינו, אל נא יאכדו צעירינו את שיווי המשקל ואל נא יצאו מכליהם בעת צרה. ישמרו על שמם הטוב, על שמו הטוב של עם ישראל. דוקא בשעה זו נהיה למופת לאחרים [...] תוסף הדיברה הזאת [לא תרצח] להחריש אזניים עד אשר הרחוקים ביותר ממידות וממוסר [...] יהיו נאלצים לשמוע.

בעקבות מעשי הנקם בערבים כ־14 בנובמבר 1937, שבאו כתגובה לרצח חמשת היהודים ליד קריית-ענבים, פרסם הרב בלוי מאמר נוסף תחת הכותרת "לא תרצח", ובו כתב כי "אלה ואלה הם שפיכת דם נקיים, ועל אלה ואלה עתידה ארץ-ישראל לתת את הדין".¹⁸ ואולם בניגוד למאמרו הקודם, שהתמקד בטיעונים דתיים-מוסריים בלבד, ניסה הרב בלוי במאמר זה להשפיע על אלה המתעלמים מטיעונים כאלה, על ידי הזדקקות גם לטיעונים שהם בעיקרם בעלי אופי תועלתני. במיוחד הוא הצביע על הנזק הכבד העלול להיגרם ליישוב היהודי כתוצאה מאובדן האמון בו מצד הממשלה הבריטית, שכבר החלה להגיב על פעולות הגמול בהטלת עונשים קיבוציים על יישובים יהודיים. למרות הזדקקותו לנימוקים תועלתניים, הרי שגם במאמרו השני שב הרב בלוי והדגיש את השלילה והפסול המוחלט שבעצם מעשי האלימות, שבמהותם הם מנוגדים בתכלית לערכי המוסר היהודי. לכך הוא הוסיף את הנזק הרוחני החמור הנגרם על ידי מעשים אלה לעושים עצמם ולא להמושפעים מהם. "האם לא ידוע, שפעולות כאלה מרעילות את דם בני הנעורים. בני אותו עם אשר שפך דם נקי [ה] אצלם הדבר הכי מאוס ומגועל מתרגלים ל... שפך דם". הכותב מסיים את מאמרו בקריאה נרגשת: "לא תרצח – לא תרצחו את נשמת היהדות [...] לא תרצחו את נפשות בני הנעורים [...] לא תגרמו רצח להישוב. תמיד תצלצל באזניכם הדיברה האלוקית: לא תרצחו!"

כטאונה של אגודת ישראל, קול ישראל, הירבה לפרסם תגובות על מעשי הטרור הנגדי, שבדומה לתגובותיו של מנהיג התנועה, שיקפו אף הן התנגדות נחרצת למעשי אלימות ללא הבחנה, מנימוקים דתיים-מוסריים וגם משיקולים תועלתניים. גם דובריה של מפלגת פועלי אגודת ישראל נקטו עמדה שלילית חריפה נגד פעולות הנקם. כתגובה לגל מעשי האלימות שהציף את הארץ,

18. הרב משה בלויא, "לא תרצח", שם, 18.11.1937.

בעקבות פרסום "הספר הלבן" במאי 1939, פרסם הוועד הפועל של הסתדרות פועלי אגודת ישראל גילוי דעת חריף כנגות מעשים אלה, שבו נאמר:¹⁹

נחשול של שפיכות דמים הציף את הארץ וקול דמי אנשים, נשים וטף צועקים אלינו מן אדמת הקודש. עוד מעט והישוב כולו יהיה למאכלת אש ומוסדותיו יתמוטטו, חס וחלילה, לעינינו. והמעשה המטורף הזה פוגע ביסוד היסודות של הרינתנו, פוגע הוא בעשרת הדברות של אלקים חיים. הוא מכתים את שמנו וכבודנו בגויים ומכביד על מלחמת הקיום שלנו בעולם העוין אותנו. הוא [...] מתעה את הנוער מנתיבות חיים ומוריד אותו לתהום אפלת היצרים. אל נלך בחוקותיהם! נשוב נא כולנו בלב שלם אל הצו מסיני, והוא יאיר לנו את הדרך לגאולת עולמים של עם ישראל בארצו הקדושה.

הציונות הדתית ופעולות הגמול

הדוברים של אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל ייצגו מפלגות שכעצמן לא נטלו חלק במוסדות היישוב והתנועה הציונית. לפיכך הם לא יכלו להעלות נגד מבצעי מעשי האלימות של האצ"ל את הנימוק בדבר הפרת המרות של המוסדות הציוניים, ופגיעה חמורה בעקרונות המשמעת והאחדות הלאומית. ואילו בטעוניהם של דוברי הציונות הדתית נגד הטרור הנגדי נכלל נימוק זה, בצד הטענות הדתיים-מוסריים והתועלתניים. המחנה הציוני-דתי נחלק לשתי מפלגות, המזרחי והפועל המזרחי, שנבדלו בהשקפותיהן בנושאים חברתיים-כלכליים, וגם באוריינטציות הפוליטיות שלהן. למרות ששתי המפלגות היו מיוצגות מאז 1935 בקואליציות של ההנהלה הציונית שבראשות תנועת העבודה, נטה המזרחי יותר לשיתוף פעולה עם "החוגים האזרחיים" שהשתייכו ל"מחנה הימין", ואף נמצאו בקרב חוגים שגילו אהדה רבה לרוויזיוניסטים. הפועל המזרחי נטה יותר לכיוון מחנה השמאל, למרות ביקורתו הקשה על יחסו של מחנה זה לדת. בקרב אנשי המזרחי נמצאו רבים שתמכו בעמדות "מקסימליסטיות" בפולמוסים על תוכנית החלוקה ודרכי המאבק המדיני, אך חבניות המחלוקת בנושאים אלה לא חפפו תמיד את קווי ההפרדה שבין שתי המפלגות, וחילוקי הדעות חצו במידה רבה כל אחת משתיהן. ההבדלים בין השתיים התבטאו יותר בהשתייכות החברתית-מעמדית של תומכיהן, וגם ביחסם כלפי החברה והתרבות המודרנית, אך גם בעניין זה אין מקום להבחנה חדה ופסוקה. באופן כללי ניתן לומר, שהמזרחי ייצג את החוגים המסורתיים יותר שכציונות הדתית, בעוד שלפועל המזרחי השתייכו החוגים המודרניים

19. "בחוקותיהם לא תלכו - קריאה נגד הטרור של הסתדרות פועלי אגודת ישראל בארץ-ישראל - הוועד הפועל", העמיד, 7.7.1939.

וה"רדיקליים" יותר שבמחנה זה, שנחשפו להשפעת הערכים האוניברסליסטיים של הציונות המודרנית ותנועת העבודה.

מאז תחילת המאורעות תמכו דוברי הפועל המזרחי בעקביות וברציפות במדיניות ההבלגה, והתנגדו בתקיפות למעשי האלימות ללא הבחנה נגד ערבים. הם נימקו עמדה זו בטענות מוסריות ותועלתניות, וצירפו לכך, במיוחד בשלב הראשון, דברי שבח ליישוב על הגבורה המוסרית של ריסון עצמי וכיבוש היצר שהוא מגלה בעמידתו נגד הפורעים הערבים. במאמר שנתפרסם בבטאון הפועל המזרחי, נתיבה, ביולי 1936, נאמר, כי לצד הערך המוסרי שבמדיניות ההבלגה, יש בה גם תועלת מעשית מרובה. "איתנות מפליאה זו נשאה את פריה", והכותב זקף לזכותה שני הישגים חשובים: נכונות הממשלה להקצאה נוספת של רשימות עלייה ובניין נמל תל-אביב.²⁰

נוסף על השיקולים המוסרי והתועלתני עמדו דוברי הפועל המזרחי על הצורך בקבלת מרותם של המוסדות הלאומיים, אשר הוצגו כבעלי הסמכות הבלעדית לפסוק ולהכריע בענייני היישוב היהודי, ובכללם דרכי התגובה לטרור הערבי. במאמר שנתפרסם בנתיבה, באפריל 1936 נקרא היישוב "להוכיח את בגרותו השלימה [...] על אף הכל נצוה עלינו את ההבלגה בת האחריות". הכותב גם ציין כי "מערכה זו צריכה לשמש כור ברזל לחינוך ההמונים [...] אשר אומר: שקט, סדר, משמעת ואחריות."²¹

בספטמבר 1937 החל לראות אור עיתון הצפה. העיתון, ששימש כבטאון של תנועת המזרחי העולמית, היה משותף לשתי מפלגות הציונות הדתית, ופעמים קשה להגדיר את הכותבים מבחינת השתייכותם המפלגתית. הכותבים בהצפה שללו ברובם הגדול את פעולות הגמול ותמכו במדיניות ההבלגה. בין בעלי עמדה זו בלטו במיוחד אנשי הפועל המזרחי, אך נמצאו בהם גם חברים של המזרחי. בדצמבר 1937 פרסם העיתון מאמר, שבו הובעה עמדה שלילית נגד הנסיונות ל"גאולת דם", העלולים לטשטש את ההבדל בין הנתקפים ותוקפיהם.²² המאמר הדגיש במיוחד, שמעשי הנקם לא רק שאינם מוסריים, אלא שאין בהם כל תועלת והם עלולים להסב נזק בלבד. הכותב חשש בעיקר מפני תגובותיה של ממשלת המנדט על מעשים אלה. הוא הצביע על פעילותה התקיפה של הממשלה לדיכוי ההתפרעויות של הערבים, ותבע להימנע ממעשים שיהא בהם כדי להצדיק "מעשי תקיפות גם נגדנו". יש להזהר "שלא לפתוח פה למשטינים, שיעמידו אותנו בדרגה אחת עם בני 'האומה האצילה' ויתנהגו עמנו בשיטת שיווי המשקל המפורסמת". המסקנה היא: "נבליג איפא מי מתוך רמה מוסרית ומי מתוך חשבון לאומי."

20. "עלי נתיב - במבוכה" (מאמר מערכת), נתיבה, גליון כח-כט, 30.7.1936.

21. "עלי נתיב - עננים רובצים" (מאמר מערכת), נתיבה, כב, 23.4.1936.

22. "ח'רבי אברהם (א"י בראור)", ההבלגה, זהירות, התגוננות", הצפה, 19.12.1937.

שלא כמו הרבנים, לא הבליתו הכותבים בבטאונני הציונות הדתית, בשלבים הראשונים של תקופת המאורעות, את המימד הדתי-מסורתי של ההתנגדות למעשי נקם ללא הבחנה, ולא הירבו להסתמך על אמירות ופסוקים מן המקורות. הם שילבו טיעונים מוסריים כלליים עם נימוקים תועלתניים וכאלה המתייחסים לחובת הציות והמשמעת למוסדות הלאומיים, ולמעשה קשה להבחין בין הארגומנטציה ומערכת המושגים של כותבים אלה לבין זו של דוברי המפלגות החילונית. ואולם עם התגברות פעולות הנקם בשלב מאוחר יותר, הדגישו גם דוברי הציונות הדתית את הניגוד שבין פעולות מסוג זה לבין מוסר היהדות, והסמיכו את טיעוניהם על ציטוטים מן המקורות.

הדבר בא לידי ביטוי בולט בדגש שהושם על המימד הדתי-מוסרי בביקורת על גל מעשי האלימות נגד ערבים, בעקבות פרסום "הספר הלבן" ב־17 במאי 1939. ניתן להסביר זאת בהחרפה הרבה שחלה בממדי האלימות, ובעובדה שאנשי האצ"ל נטלו על עצמם אחריות מלאה למעשי הנקם, ותומכיהם הרויזיוניסטים הצדיקו בפה מלא מעשים אלה, ואף ביקשו להציגם כדוגמא ומופת לבני הנוער. הכללת הטיעונים הדתיים-מוסריים בזכות ההבלגה, על חשבון הנימוקים התועלתניים, גם מוסברת במידה רבה באכזבה ממדיניותה של ממשלת בריטניה, שהשתקפה במלוא חומרתה ב"ספר הלבן". מדיניות זו שמטה את הקרקע מתחת לאחד הנימוקים העיקריים בזכות ההבלגה, אשר התבסס על הציפייה שהממשלה הבריטית תגמול ליישוב על מידת הריסון שגילה, בהתחשבות באינטרסים החיוניים שלו כתחום המדיני. מדיניות "הספר הלבן" נתפסה על-ידי רבים כעדות לכך, שלא ההבלגה אלא דווקא ההגבה האלימה היא שיטת הפעולה ששכרה בצדה.

מול טיעון זה הביע הצפה במאמרו הראשי את הדעה, כי יש להתמיד במדיניות ההבלגה ולהימנע מכל פגיעה בחפים מפשע, גם אם הדבר לא יביא כל תועלת מוחשית, ואף אם יהיה בכך כדי לפגוע באינטרסים הפוליטיים של היישוב. המאמר מעלה את השאלה "הנוקבת ויורדת עד תהום תהומה של הנפש" – "לאן אנו הולכים בדרך תחתית זו של רצח ושפיכות דמים [...] איזה תהום פעורה לרגלינו [...] אם נוסיף להתגלגל במדרון זה של חושך וחלקלקות".²³ הכותב יודע אומנם, כי על שאלתו ישנה תשובה "השגורה בפי חמומי המוח וחמומי היד". הללו למדו מן התגובה הבריטית על המאורעות, שמעשי אלימות וטרור משתלמים מבחינה פוליטית, והם מסיקים מכך שיש לחקות את הפורעים הערבים. "מה הם – אף אנו [...] מה הם השיגו מה שהשיגו וקיבלו מה שקיבלו בטרור, בשפיכות דמים, אף אנו." המחבר מאשים את הממשלה הבריטית, שבמדיניותה היא נושאת באחריות ל"תשובת עיוועים" זו, שכן "מה יעשה אדם מישראל ולא יתפס להרהורים רעים ואפילו למעשים רעים, אם הוא ראה במו

עיניו שכרם של רוצחים [...] גיבורי דמים, ועונשם של מבליגים, גיבורי רוח וגיבורי נפש". אך למרות זאת הוא מכריז:

מדרכנו לא נוזו. לא נלך בדרך רשעים [...] ואפילו אם שכרה בצידה. אנו אומרים כפה מלא ובלב שלם: לעולם לא נסכים לירד לדיוטה התחתונה של שונאינו הפראים, ואפילו אם יעלה בידנו להשיג מה שהשיגו הם [...] אף אם יעלה בידנו לקבל הכל. אין אנו רוצים בארץ־ישראל הבנויה על רצח ושפיכות דמים [...] רוצים אנו בארץ־ישראל שלנו [...] הבנויה על צדק ויושר על טהרת המוסר הישראלי, מוסר היהדות, מוסר התורה.

העמדה שהובעה במאמר זה של הצפה נתקלה בכיקורת חריפה מצד הרב משה כלוי, שהתייחס למאמר בלי לנקוב בשמו. מנהיגה של אגודת ישראל יצא בתוקף כנגד טיעונים המודים בחיוב שבפעולות הגמול מבחינה תועלתית־פוליטית, גם כשמצורפת להם הסתייגות מנימוקים דתיים־מוסריים. הרב כלוי פקפק בתועלתה ואף בכנותה של "הכרזה על 'לא תרצח'", כשמקדימים לה נסיון "להצדיק את השרץ בק"ן טעמים פגומים".²⁴ עמדה כזו יש בה "עידוד מצד אחד וגינוי מצד אחר" לפעולות הגמול, וישנה אף אפשרות, ש"ההסבר המנמק את הטרור הוא המחשבה הנכונה של הכותב, וההכרזה המגנה – רק כדי לצאת ידי חובה". מסקנת הרב כלוי היא, כי "אסור לבעלי אחריות לרמוז על תועלת" העשויה לצמוח מפעולות של טרור.

מבין המגנים את גל פעולות הגמול של קיץ 1939 מעל דפי הצפה, בלט במיוחד חלקם של מנהיגי הפועל המזרחי. ישעיהו ברנשטיין, ממנהיגי התנועה, ציין במאמר שכותרתו "הדיכרה השישית", כי חובת היהודים, שהם "נושאי דגל האלוקים בעולם", להתריע בכל כוחם כנגד כל מעשי רצח ורשע.²⁵ על היהודים לעמוד בראש המאבק למען "העלאת כוח המוסר והשפעתו בעולם", ואל להם "ללמוד ממעשיהם של רשעי הגויים". גינוי חריף אף יותר לפעולות הטרור הנגדי הביע הרב ישעיהו שפירא, שנודע ככינוי "האדמו"ר החלוץ", והיה הוגה דעות ומנהיג בעל השפעה רבה בתנועתו. הרב שפירא קרא לכל מנהיגי היישוב ודובריו "לגלות צערם ברבים" על מעשי הנקם והרצח שבוצעו בידי יהודים, "ותישמע בראש כל חוצות ועקתה של כנסת ישראל כולה על חילול הוד קדושת מלחמתה על ידי תועבת רצח ודמי נקיים".²⁶ הכותב מצטט את דבריו ה' לדוד המלך בתשובה לבקשתו לבנות את בית־המקדש: "לא תבנה בית לשמי כי איש מלחמות אתה ודמים שפכת", והוא מעיר על כך:

והוא [דוד המלך] שפך את הדם במלחמות, לא דמי נקיים. והדם היה של

24. הרב משה כלויא, "טרורף הדעת", קול ישראל, 6.7.1939.

25. ישעיהו ברנשטיין, "הדיכרה השישית", הצפה, 19.6.1939.

26. ישעיהו שפירא, "לא תרצח והדיכרית האחרות", שם, 14.7.1939.

רשעי עמים עובדי אלילים. והוא היה בחיר ה' ומשיחו ובכל זאת נאמרה לו החזות הקשה. וכינינו נמצאים בנים תועים האומרים להגשים את יעודי הגאולה של עם ישראל, אותו החזון הגדול והקדוש, על ידי שפיכת דמים.

בגילוי דעת שפרסמה באותם ימים הסתדרות הפועל המזרחי נכללה קריאה למאבק תקיף במדיניות הספר הלבן, ולצדה הובעה האזהרה:

מלחמה קדושה זו, אל נא נטמא אותה בשפיכת דמי נקיים ולא נלך בדרכי הגויים אשר מסביבותינו. לא נכשיל את מלחמתנו הקדושה על ידי רציחת אנשים חפים מפשע, ולא נחניף את הארץ בטומאת דמים [...] אל נחלל את הטוהר המוסרי של מלחמתנו. וצור ישראל יופיע על עצותינו וישלח את עזרתו מקודש.²⁷

לצד אנשי הפועל המזרחי נמצאו בין מצדדי ההבלגה ומגני פעולות הגמול גם מנהיגים ודוכרים של המזרחי. בשלב הראשון של המאורעות נערכה ישיבה משותפת למרכז העולמי של המזרחי ולברית הציונים הכלליים. אחד ממנהיגי המזרחי שהשתתף בישיבה זו, הרב זאב גולד, עמד על ערכה של ההבלגה מבחינה מוסרית ותועלתית גם יחד.

עצם ההבלגה היא גבורה גדולה שנוכל להתפאר בה כלפי העולם כולו [...] הבלגה זו הרימה קרן ישראל באנגליה ובכל העולם, ועזרה שגדולי המדינאים בממשלת המנדט נטו אחרינו.²⁸

בישיבת הנהלת הוועד הלאומי, שהתכנסה לדיון בתגובה על פעולות הגמול בקיץ 1938, צידד נציג המזרחי, הרב משה אוסטרובסקי, בפעולה תקיפה נגד מבצעי הפעולות, שהוגדרו על ידיו כ"חוג מחוסר משמעות". מעשים אלה הביאו לערעור ההנחה שהיתה מקובלת, "שהערבים רוצים בטרוור וחורבן, ואנו [...] בעד בניין", שכן הם מלמדים כי גם בקרב היהודים "יש חוג שרוצה בחורבן".²⁹ במאמר שפרסם הרב אוסטרובסקי שנה לאחר מכן, הוא ציין ביחס לפעולות הגמול, כי לא רק "מוסר התורה, שעליה גדלנו, מתקומם כנגד מעשי תועבה אלה", אלא יש ללמוד בעניין זה גם "ממתוקנים שבהם".³⁰ לדוגמא הוא הצביע על האנגלים, שרבים מחייליהם נפגעו בידי הפורעים הערבים, אך הם לא הגיבו בעשיית שפטים באוכלוסייה הערבית. וזאת, "מתוך שהמוסר האירופאי מתנגד

27. מצוטט כנגד הטרוור, עמ' 94-95.

28. "ידיעות המרכז העולמי של המזרחי", "בתמונת תרצ"ו, (30.6.1936), ארכיון הציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן.

29. פרוטוקולים של ישיבות הנהלת הוועד הלאומי, 4.7.1938, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) J1:7249.

30. הרב אוסטרובסקי, "קידוש השם", הצפה, 18.7.1939.

למעשה נקמה בלי משפט, בלי מלחמה גלויה של מחנות אויבים העומדים זה מול זה.³¹ עם זאת, כגנותו את פעולות הגמול הסתמך הרב אוסטרובסקי בעיקר על המקורות היהודיים. ממקורות אלה הוא ציטט את הנאמר במסכת אבות, "איזהו גיבור הכובש את יצרו", וכן את תוכחת יעקב לבניו, שמעון ולוי, בשל נקמתם באנשי שכם: "בסודם אל תבוא נפשי, בקהלם אל תחד כבודי, כי באפם הרגו איש". הכותב היפנה "לבנינו ולבנותינו" את הקריאה:

אל דרך רשעי הגויים אל תלמדו! עשו כמתוקנים שבהם ולא כמקולקלים שבהם! אל תחללו שם שמים במעשיכם, פן יאמרו: ככל הגויים בית ישראל [...] השליטו את השכל על הרגש! קדשו שם שמים בריבים.

העמדה האחרת במזרחי כלפי פעולות הגמול

עמדת הרב אוסטרובסקי לא נתמכה על ידי כלל מנהיגיה של מפלגת המזרחי, שבניגוד לשאר המפלגות הדתיות היתה חלוקה בתוכה בשאלת היחס לפעולות הגמול. אומנם כל מנהיגי המזרחי היו שותפים לביקורת על מבצעי פעולות אלה משורות האצ"ל, בשל העובדה שהללו עשו דין לעצמם והפרו בצורה בוטה את מרותם של מוסדות היישוב והציונות. אך לעומת זאת, לא שררה הסכמה בשורות המזרחי על פסילת מעשי הטרור כשלעצמם, משיקולים דתיים-מוסריים או תועלתיים-פוליטיים. בכך ניתן להסביר את העובדה, שבניגוד להפועל המזרחי ולפועלי אגודת ישראל, לא פרסמה מפלגת המזרחי גילוי דעת רשמי כגנות פעולות הגמול.

עמדה מפורשת של תמיכה בפעולות אלה כשלעצמן, תוך כדי הסתייגות מביצוען שלא על דעת מוסדות ההנהגה המוסמכים, הובעה על ידי הרב יהודה ליב מימון (פישמן), שהיה ממנהיגיה המרכזיים של תנועת המזרחי, ושימש כנציגה בהנהלת הסוכנות היהודית. בוויכוח שנערך בישיבת הנהלת הסוכנות ב-14 בנובמבר 1937 אמר הרב מימון, כי הוא מסכים אומנם ש"סכנה גדולה נשקפת לנו מכנופיית האנשים העושים דין לעצמם"; אך יחד עם זאת הוא סבר, כי "רצוני שניתן לעצמנו דין וחשבון על מעשינו" מאז תחילתם של מאורעות הדמים. הרב מימון התייחס במיוחד לרצח החמישה ליד קריית-ענבים, ואמר כי "יש לו הרגשה שאנו אשמים כשפיכת הדם הזה על ידי הספתנו המתמדת להבלגה".³¹ הוא התריע, כי "לא ייתכן להפקיר דם צעירים שלנו שבאו לבנות את הארץ", והזהיר, כי "אנו מרגילים את ילדינו להיות פחדנים". הוא אף הכריז, כי אילו היה צעיר, הוא עצמו היה "יוצא לנקום את דם היהודים הנשפך". הרב מימון גם ביקש למצוא סימוכין הלכתיים לפעולות של ענישה קולקטיבית.

31. ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 14.11.1937, אצ"מ, עמ' 3.

אומנם "הדת שלנו מתנגדת לרצח ושפיכות המים, אבל בימים אלה הרי לפי הרמב"ם יש לראות כל אחד מהעדה שממנה יצאו הפושעים – כאילו הוא פושע". בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, שנערכה ביוני 1939, ניהל הרב מימון ויכוח עם מנחם אוסישקין שטען, כי "על פי הרגש המוסרי וההיסטורי יש להתנגד למעשי טרור". בתגובה לכך עשה מנהיג המזרחי הבחנה בין "הרגש המוסרי", השולל פגיעה בחפים מפשע, לבין "הרגש ההיסטורי", שהוא "אחר לגמרי". "בזמן שנלחמים – כיוון שניתנה רשות למשחית שוב אינו מבחין בין צדיק לרשע – זה מצוי בכל ההיסטוריה שלנו".³²

הרב מימון ציין אומנם, כי "כאן לא דובר שאנו נלך סתם לרצוח", אך הוא טען, כי חוסר התגובה מצד המוסדות המוסמכים הוא שהביא לכך שגורמים בלתי אחראים עושים דין לעצמם. הוא הסתייג מהנוסח החרף של הגינוי שהוצע נגד הטרור, ובמקום זאת ביקש לשים את הדגש על הצורך באחדות ומשמעת לאומית. בעקבות הדיונים נוסחה החלטה "מרוככת", המביעה "התנגדות נמרצת לשפיכת דמי נקיים העשויים להכתים את טוהר מלחמתנו לחירות ישראל". הרב מימון הדגיש, שדבריו נאמרים על דעת עצמו ולא בשם מפלגתו. ואכן, קשה למצוא עדות לתמיכה מפורשת חד-משמעית במעשי גמול ללא הבחנה מצד מנהיג אחר במפלגה דתית.

יש אומנם עדויות, שגם מנהיג אחר של המזרחי, הרב מאיר בר-אילן, שכיהן כנשיא התנועה, לא תמך בלב שלם במדיניות ההבלגה, והיו לו לבטים לא מעטים בנושא זה. בשלב הראשון של המאורעות היה הרב בר-אילן חבר בוועד המפקח של הגנה ב', וכדיון שנערך בישיבה של הוועד בנושא מדיניות ההבלגה סבר הרב בר-אילן, כי "יש לנהוג במתינות", כל עוד מנהלת הסוכנות היהודית משא ומתן עם הבריטים בענייני הגנה. ואולם לדברי ההיסטוריון של האצ"ל, דוד ניב, בשיחות פרטיות עם מקורכיו בהנהלת הארגון הביע הרב בר-אילן מורת רוח על קו "ההבלגה", המביא לכך ש"הערבים יורים בנו [...] כאילו היינו ציפורים".³³ לבטיו של הרב בר-אילן בשאלה זו באו לידי ביטוי פומבי בנאומו באסיפת הנבחרים ב-17 באוגוסט 1936, שבו הודיע על סירובו "לשבת או לגנות" את מבצעי פעולות הגמול.

אפשר שיש בזה משום מצפון טהור של האומה היהודית הזהירה משפיכות דמים, אפילו על ספק ספיקא של אדם נקי. אפשר שיש בזה משום חוכמה מדינית. אבל [...] יש דברים שהאדם בעצמו אינו יכול להתגבר עליהם, ובין הכללה ובין הגנה במצב חמור שכזה קשה מאד מאד להבדיל.

32. ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 27.6.1939, אצ"מ, S25/1835, עמ' 6. ראה גם גאולה בת יהודה, הרב מימון כדוריותו, ירושלים 1979, עמ' 471.

33. ניב, כרך א, עמ' 269.

הרב בראילן התבטא בצורה סתומה למדי בנושא האמור גם בישיבה של הוועד הפועל הציוני המצומצם, שנערכה ביוני 1939.³⁴ אוסישקין דיבר שם על המוסר היהודי האוסר לחלוטין כל הריגה של חפים מפשע, אף כשיש בכך משום תועלת לאומית מרובה ביותר; ולפיכך "לו היו מציעים לנו [...] היום להרוג ערבים חפים מפשע ולמחרת היום יבטלו את הספר הלכן, לא הייתי מקבל זאת". כתגובה מסר הרב בראילן על שיחה שניהל עם "רב בישראל, שהוא במובן הדתי לא נופל מה' אוסישקין", שאמר לו: "לא תרצח" – יש אצלנו גם פסוק 'לא תחיה כל נפש'. נשיאה של תנועת המזרחי לא פירש את דעתו שלו בעניין, אך הביע את משאלתו "לברר את העניינים ולא להאפיל עליהם". לשאלה שהופנתה אליו: "אתם מזדהים עם הטרור?" – ענה הרב בראילן: "טרור – לא, הגכה – כן".

הנוכחים בישיבה הגיבו בחריפות רכה על הדברים, ותבעו הבהרות נוספות בעניין. אולם הרב בראילן נמנע מלפרש את דבריו, והרב מימון נטל על עצמו תפקיד זה. הוא הדגיש כי הציווי המקראי שצוטט בידי הרב בראילן מתייחס לשבעת עמי כנען, שסירבו לקבל על עצמם את שבע מצוות בני נוח (שהם ציוויים מוסריים המוטלים על האנושות בכללה), וציווי זה אינו תופס כיום. הרב מימון פירש את כוונת הברו לסיעה בדרך זו:

מה אתם אומרים "לא תרצח", מי שאמר לא תרצח אמר גם "לא תחיה כל נשמה" – משה רבנו אמר גם זאת וגם זאת. אם אני מאמין שהתורה ניתנה מסיני – אין אז הבדל בין עשרת הדיברות ובין שאר הפסוקים.

דברי הפרשנות של הרב מימון טעונים אף הם הבהרה והסבר, כמוהם כדבריו של הרב בראילן. כאן יש להצביע על כך, שעמדותיהם של שני מנהיגי המזרחי שיקפו במידה רבה מגמה שבאה לידי ביטוי גם בטיעוניהם של דוברים דתיים אחרים (ובכללם גם כאלה שנקטו עמדה ברורה נגד מעשי הטרור), נגד נימוקים שנתפסו על ידיהם כעשיית שימוש סלקטיבי במקורות היהודיים המסורתיים בידי אנשים שאינם בקיאים במקורות אלה ואינם נוהגים על פיהם. הציטוט של הפסוק "לא תחיה כל נשמה" על ידי הרב בראילן היה מכונן גם, כמסתבר, המגמה ליחס חוקף של חיוב אבסולוטי לאיסור על שפיכות דמים, הכלול בציווי "לא תרצח". עמדתם של שני מנהיגי המזרחי שיקפה את הגישה הגורסת, כי ייתכנו מצבים ותנאים שבהם אין מנוס מפעולות הכרוכות בהרג ללא הבחנה; זאת, כשהדבר הכרחי לשם הגנת הקיום הלאומי, הנתפס בגישה זו כערך דתי מוסרי חשוב ביותר. מדברי הרב מימון באותה ישיבה של הוועד הפועל הציוני משתמע, כי עמדה זו משתקפת בהחלטה שנתקבלה בשנת 1937 על ידי הנהלת

34. ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 27.6.1939, אצ"ט, S25/1835.

הסוכנות היהודית, לפיה בתנאים מסוימים ניתן יהיה לנקוט פעולות טרור לשם הגנת היישוב.³⁵ אף כי החלטה זו לא נתבצעה, פירש הרב מימון את עצם קבלתה כעדות לכך, שרוב חברי ההנהלה שותפים לדעה, שישנם מצבים שבהם האינטרס של שמירת הקיום הלאומי אינו מאפשר הקפדה מלאה על האיסור להימנע מהריגת חפים מפשע.

בעוד עמדות אלה של שני מנהיגי המזרחי הושמעו בישיבות סגורות של מוסדות הציונות והיישוב, התגובה הפומבית של העיתונות הדתית התאפיינה, כפי שנוכחנו, בגינוי כל מעשה הכרוך בשפיכות דם של חפים מפשע. היו לכך רק יוצאים מן הכלל נדירים. אחד מהם הוא מאמר שהתפרסם בהצפה בנובמבר 1938, בו טוען הכותב כי מוסר התורה אומנם אוסר על פגיעה בזולת למען קידומם של אינטרסים אישיים, אך מוסר זה עצמו מחייב לעשות את כל הדרוש למען טובת הכלל הלאומי. "על רגש הנקמה להאויב הפרטי הזהירה תורה ודרשה מאיתנו לסלוח, אבל לעומת זאת אסר מוסר התורה ויתור בעניינים הנוגעים לכלל האומה." בעניינים מסוג זה "יש ערך אך ורק לתוצאות העלולות להגיע לאומה ממעשה החסד והחמלה אם טובות או רעות, ולא הרגש המוסרי הוא המכריע".³⁶ הכותב תקף את בעלי העמדה המנוגדת, המוקיעים את פעולות הגמול ומבצעים בשם מוסר היהדות, וטען, כי למעשה הם "יונקים מוסריותם מהנצרות", וגם מן הפחדנות שבאופיים.

הדעה שההתנגדות לפעולות הטרור הנגדי נובעת, למעשה, לא ממקורות היהדות אלא ממקורות הנצרות, היתה מקובלת על דוברי האצ"ל ותומכיו. כך העלה הבטאון הרוויזיוניסטי הירדן את הטענה, כי "מוסר היהדות' לו שותפים הרב [הראשי] ד"ר הערצאג, ו[משה] ערם מפועלי ציון שמאל, הוא למעשה מוסר הנצרות [...]. מוסר היהדות אחר לגמרי [...]. אלוקי ישראל – אל קנא, אל הצבאות".³⁷ הכותב מבקש להסתמך לעניין זה על הדוגמא של גיבורים מקראיים, כגון דוד המלך ופנחס, והוא מסיח כלפי הרבנים הראשיים: "רבים הם מוסדות המיסיון [...]. בתוככי ירושלים. האומנם גם משרד הרבנות הראשית של ארץ הקודש [נמנה עמם]?!"

בניגוד לרוויזיוניסטים, נמנעו התומכים הדתיים בפעולות הגמול מביקורת מפורשת על הרבנים, ובמידה שתקפו את בעלי הגישה השונה היתה ביקורתם מכוונת כלפי אלה שלא נמנו עם המנהיגות הרוחנית של הציבור הדתי. בהצפה נתפרסמה כתבה סאטירית, שהוצגה כתגובה של ערבי על מכתב גלוי שפרסם ר' בנימין, שבו הביע זה האחרון בשמו, ובשם יהודים רבים אחרים, רגשות

35. כלשונו של הרב מימון, המדובר היה ב"החלטה ידועה בנוגע לאיזה טרור עליון בזמן שיצטרכו לפעמים". שם.

36. שד"ל, "בעלי מוסר", הצפה, 11.8.1939.

37. "טרקי מוסר", הירדן, 3.12.1937.

השתתפות בצערן של משפחות הנפגעים הערכים בפעולות הטרור הנגדי. תשובת הערבי, מפי בעל הסאטירה, היא:³⁶

תסלח לי חוג'ה ר' בנימין [...] אין אני מאמין בצער שלכם על רציחת ערבים. חושבני, ש'היהוד' אף הם [...] יש להם כבוד אנושי ורגש אנושי. וכשם שאין אנו מצטערים על רציחת יהודים, כך אין אתם מצטערים על רציחת ערבים. הרי אנו נלחמים זה בזה [...] ובמלחמה אין רחמים ואין השתתפות בצער. ולמה [...] הצביעות הזאת.

הערבי, המכונה "אחמד אפנדי", גם מפקפק בכנות הצהרתו של ר' בנימין בדבר נאמנותו לעם היהודי; וכייתוד הוא קובל עליו על שהשווה את המסירות שלו לעמו למסירותם של הערבים לעמם.

איך אתה מעזי להידמות אלי במסירות לעם? [...] אני מעולם לא הייתי מגלה דברים שבינינו הערבים במכתב ל'יהוד' [...] ואלמלא עשיתי כן היו רואים אותי כבוגד [...] ואתה כותב אלי, לערבי, על עניינים שביניכם לבין עצמכם, על "הקלקול המוסרי" וכו'. וכי כך עושה אדם המסור לעניני עמו?

היחס למבצעי פעולות הגמול

אף כי העמדה שהובעה בסאטירה דלעיל היתה, כאמור, כבחינת חריג בציבור הדתי, רבים בציבור זה היו שותפים לגינוי של גילויי "הלקאה עצמית" בחברה היהודית, והתנגדו לחשיפה פומבית של ליקויים כתוכה. לכך היתה קשורה המגמה לטפח את הדימוי המוסרי החיובי של היישוב היהודי. במאמר בבטאון הפועל המזרחי, נתיבה, נאמר, כי בהתנהגותו

הוכיח היישוב בצרון מוסרי עצום אשר משמש נוחם כימי זועה אלה [...] ההגנה בצירוף ההבלגה מסמלות באופן היותר עמוק את אופיה של אומה זו העורגת לשלימות מוסרית [...] היישוב מבליג על יסוריו ואינו פורץ במעשי נקמה נגד מעניו.³⁹

הנטייה להציג את התנהגות היישוב כמופת של עמידה מוסרית היתה חזקה במיוחד בשלב הראשון של המאורעות, כאשר פעולות הטרור הנגדי מצד יהודים בוצעו בידי יחידים והיקפן היה מוגבל למדי, ולפיכך ניתן היה להתעלם מהן או להציגן כסטיות ומעשים חריגים, גישה זו נעשתה בעייתית משהחל האצ"ל לנקוט מדיניות שיטתית של פעולות נקם נגד ערבים. וככל זאת נמשך גם בשלב

38. "מכתב מאחמד אפנדי לר' בנימין, כפי שנמסר לדפוס על ידי מר זרור", הצפה, 10.7.1939.

39. נתיבה, 25.6.1936.

זה הנסיון להמעיט ממשקלן של פעולות אלה, ולהדגיש את גילויי "הגבורה המוסרית" שבמדיניות ההבלגה. במאי 1938 ציין הצפה במאמרו הראשי, כי

במשך שנות הדמים האלה הישוב היהודי עומד על נפשו בגבורה ובטהרת גבורה. במשך השנתיים הוכחנו לעין העולם כולו כי אין דרכנו במעשי נקם, וההתנפלות מן המארב וכל דרכי הרצח השפלים של מחקיפינו תועבה הם לנו. הרציחות המתועבות והמזועזעות ביותר לא העבירו אותנו על דעתנו. מלחמת התגוננות טהורה – זו היא דרכנו, ועליה תפארתנו.⁴⁰

העיתון הוסיף, כי "אם היתה פעם התפרצות של יחידים, גינה היישוב כולו את המעשים האלה והמשיך בהתנהגותו המופתית האחרת".

המגמה לעשות כל מאמץ למען שמירת הדימוי המוסרי של החברה היהודית הגיעה רבים מדוברי הציבור הדתי לפקפק במעורבותם של יהודים במעשי האלימות נגד ערבים, או אף להתכחש למעשים אלה ולהציגם כפעולות פרובוקטיביות מצד גורמים עוינים ליישוב היהודי. בתגובה לגל הטרור האנטי-ערבי בקיץ 1938 כתב הצפה במאמרו הראשי, כי "אין לדעת בכירור יד מי היתה במאורעות האחרונים בחיפה ובירושלים, המשמשים עילה לשסאים להעליל ולשסות וללבות להבה".⁴¹ הכותב העלה את הסברה, שמעשי ההרג לא בוצעו על ידי יהודים, וכי קש למצוא לכך סימוכין בעמדותיו ובהתנהגותו של היישוב היהודי, המבטאים "התרחקות משפיכת דמי נקיים" ו"רגשות תיעוב למעשים כאלה". הוא הסתמך גם על הנסיבות שבהן בוצעו המעשים, כדי לחזק את סברתו, כי "יד נעלמה נגד-יהודית ונגד-אנגלית פועלת כאן, להרבות פרובוקציות ולהגדיל המהומות ולהסעיר את ההמונים כנגד היהודים". בכינוס היישובי שארגנו הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, בתגובה לגל פעולות הגמול בקיץ 1938, מחה נציג המזרחי, דניאל סירקיס, על כרוז הוועד הלאומי, ממנו השתמע כי ידם של יהודים היא שהיתה במעשי האלימות נגד ערבים. סירקיס היקשה:

מי הכריח את הוועד הלאומי לכתוב כפי שכתב בכרוזו, אם לא ברור מי העושים, אם הם גם היהודים? [...] דיברתי עם הרבה אנשים ויש אומרים: קומוניסטים, יש אומרים: ערבים, ויש אומרים: יד הממשלה באמצע.⁴²

לנסיון לשלול את אחריותם של יהודים לפגיעות בערבים היה שותף גם העיתון היסוד, בטאונם של יהודים חרדים-לאומיים, שהיו קשורים במזרחי וגם בפועלי אגודת ישראל. במאמר ראשי שהתפרסם בראשית שנת תרצ"ח נאמר, כי "עצם

40. הצפה, 25.5.1938.

41. "פורענות והסתה", שם, 18.7.1938.

42. "בין הכלגה לטרור", עמ' 388.

ההתעוררות על חובת ההבלגה ודאי נחוצה", ו"חובה להגיד [...] כי המקראות 'לא ימתו אבות על בנים' ו'נקי וצדיק אל תהרוג' נאמרו גם ביחס לערבים". יחד עם זאת טען הכותב, כי "ההאשמה הזאת על יהודים מתנקמים לא נחברדה והיא רק בגדר השערה. אפשר מאד שהמתנפלים היו פרובוקטורים ממדינות חוץ או קומוניסטים".⁴³ בגליון אחר של העיתון הועלתה הסברה, כי אנשי המופתי הם שהטילו פצצות בריכוזי אוכלוסייה ערבית בירושלים בקיץ תרצ"ח.⁴⁴ הסברה כי לא ידם של יהודים היתה כמעשי ההרג של ערבים הועלתה גם בעיתונות של אגודת ישראל. במאמר שנתפרסם בקול ישראל, בעקבות מעשי האלימות ב־14 בנובמבר 1937, גינה הכותב בחריפות כל נסיון לנקום את דמם של חללי הפרעות היהודים על ידי פגיעות ללא הבחנה באוכלוסייה ערבית.

הדם התוסס של הקרבנות היהודים שנפלו חלל מכדורי מרצחים שפלים לא יושקט ולא ינוח מלתבוע את כפרתו עליידי התקפות מתועבות אחרות על אנשים ההולכים לתומם. גם שר הטבחים שרצה להשקיט את דמו של זכריה לא הצליח לעשות זאת עליידי שפיכת דם נקי נוסף.⁴⁵

יחד עם זאת טען הכותב, כי "למרות המרירות המובנה שנצטברה בלבותינו [...] איננו יכולים להאמין שיד יהודי נכון מסוגלה לשלוח יד בנפש איזה איש חם שהוא על לא דבר". גם במאמר זה הועלתה הסברה כי "אפשר [...] שקומוניסטים מבין הערבים פועלים [...] כנגד אחיהם [...] בכדי לעורר את חמתם של הערבים כלפי היהודים". בתגובה למעשי האלימות שפרצו על רקע משפטו של שלמה בן־יוסף ב־1938, כתב בטאון אגודת ישראל,

אנו, המכירים בחומר העוון של שפיכת דמי נקיים, בוודאי שאיננו מצדיקים ולא מעודדים שום פעולה שיש בה משום יציאה מגדרי התורה והמוסר הישראלי הטהור, אלא שלעומת זה אסרה לנו התורה להפוך חשדות לוודאות מבלי חקירה ודרישה היטב. אי אפשר לבנות בשום אופן על ההשערה, שאם התנקשו בבלתי יהודים סימן שיהודים עשו זאת.⁴⁶

לנסיון להסיר מעל יהודים את האשמה למעשי האלימות נגד ערבים התלוותה ביקורת קשה על אלה שגיננו את הרוויזיוניסטים והאצ"ל, והאשימום באחריות לטרור האנטי־ערבי או בעידודו. הועלתה הטענה, כי שיקולים מפלגתיים הם העומדים מאחורי מערכת ההשמצה שמנהלים אנשי השמאל כלפי יריביהם מן הימין הפוליטי, למרות הנזק הקשה העלול להיגרם בכך ליישוב ולעם היהודי.

43. היסוד, כ"א בכסלו תרצ"ח (25.11.1937).

44. היסוד, ט"ז בתמוז תרצ"ח (15.7.1938).

45. שמואל ש"ן, "על משמר השבוע", קול ישראל, 18.11.1937.

46. שמואל ש"ן, "על משמר השבוע", קול ישראל, 9.6.1938.

כבטאון אגודת ישראל הוכעה הסברה, כי "ההודאה הגלויה שיהודים משלנו [...] ביצעו את מעשי הפשע", נעוצה ב"נסיון להראות את נקיון הכפיים של צד אחד, אגב הטלת דופי על צד שני מתוך מחשבה להתנקם באותו החוג המפריע את שלווה ראשי התנועה הציונית".⁴⁷ היסוד טען, כי בדברי ההאשמה של הוועד הלאומי בדבר "טרור יהודי" הוא "מטיל שואה ואיבה במחננו", ולפיכך "אין זה ועד לאומי, אלא ועד המעמד הבינלאומי שבארצנו, הרוצה להטיל את מרותו על היישוב".⁴⁸ גם ריבוי העדויות כי יהודים הם שביצעו את הפגיעות בערבים, ואף הכרזות מפורשות של מפקדת האצ"ל על אחריותה למעשים אלה, לא היה בהם כדי לשכנע את הכותבים בעיתונות הדתית, שיד מאורגנת של יהודים היא שגרמה למעשי הרג.

הרב עמיאל טען, כי "מוסר היהדות דורש ממנו לא בלבד גבורה נפשית לכבוש את היצר, יצר הנקמה של 'גואל הדם' כלפי הנוכרים הקמים עלינו, אלא אף כיבוש היצר כלפי אחינו מבפנים".⁴⁹ הוא היקשה:

כלום זהו 'מוסר היהדות' להוציא שם רע על מפלגה שלימה בישראל, ואפילו אם זה נאמר לא בפירוש אלא מכלל, לא כפשט אלא ברמז, שהיא מקימה מקריבה רוצחים ושופכי דם, בשעה שבני ישראל לא נחשדו על שפיכות דמים מעולם? כלום אין מוסר היהדות אומר: 'ודרשת וחקרת היטב', 'הו מתננים בדין' - אפילו בנוגע למפלגה אחרת [...] על סמך מה [...] הוצא הגזר-דין הנורא והחמור הזה על עצמנו?

הרב עמיאל סירב לקבל כעדות כרוזים שפרסמו אנשי האצ"ל, ובהם נטלו על עצמם את האחריות למעשי הטרור. לדעתו מדובר ב"כרוזים אנונימיים, שלכל היותר היתה בהם משום מחשבה רעה, ומוסר היהדות אומר: 'מחשבה רעה אין מצרפים למעשה'". לעניין זה הצביע הרב על "הכלל ההלכתי הקובע", כי "אין אדם מרשיע את עצמו", "ואפילו [...] נשבע בכל השבועות אין מאמינים לו. וגם בזה שונה מוסר היהדות ממוסר הגויים."

דפוס התגובה שעמדנו עליו לא היה בלעדי לציבור הדתי, אף שאפיין אותו במיוחד. פנחס לוביאניקר (לבון) ביקש להסביר את הקושי בקבלת העובדה ש"יהודים עשו זאת" (דהיינו, ביצעו מעשי טרור), בהתנסותם ההיסטורית של יהודים כקורבנותיהן של עלילות שקר.⁵⁰ ואולם זהו הסבר חלקי בלבד, ויש

47. שמואל שין, "על משמר השבוע", קול ישראל, 25.11.1937.

48. "על הפרק" (מאמר מערכת), היסוד, ט"ז בתמוז תרצ"ח (15.7.1938).

49. הרב משה אביגדור עמיאל, "מוסר היהדות", הצפה, 2.8.1939.

50. לדעת לוביאניקר (לבון), גישה זו היתה "פרי אינסטינקט ההגנה העצמית של אימה נרדפת [...] והיא] מובנת ובמידה מסוימת גם מחויבת המציאות בגולה", אולם ב"יישוב בעל תפקידים ממלכתיים" היא נעשית ל"חומת הגנה על פושעים וחטאים". פנחס לוביאניקר, "במעגל הטרור", הפועל הצעיר, 12.8.1938, עמ' 3.

ליחס חשיבות רבה בעניין זה לרתיעתם החזקה של היהודים בגלות מאלמות וסלידתם משפיכות דמים. תכונה זו, שהושרשה עמוק במסורת היהודית, הקשתה במיוחד על נאמני מסורת זו להשלים עם כך, שיהודים מסוגלים למעשי הרג ונקם כמו אלה שבוצעו נגד הערבים.

גורם חשוב נוסף הוא התחושה העמוקה של סולידריות יהודית והרגשת הערבות ההדדית, המביאה לנטייה לגונן על הכלל, וגם על יחידים המשתייכים אליו, מפני נסיונות להרשיעם ולהטיל בהם דופי. גם כאן ניכרת השפעתה של ההתנסות ההיסטורית בגלות, שבה הוטלה על כלל העם אחריות למעשי יחידים כתוכו. אולם תגובה זו משקפת במידה רבה את תחושת הזיקה והזהות שבין הציבור והיחידים, שכתוצאה ממנה נתפסות האשמות נגד יחידים או קבוצות בעם ככתב אישום נגד הציבור הלאומי, המרגיש צורך להתגונן כנגדם. ההתגוננות אינה רק נגד הנוק המוחשי העלול להיגרם לכלל, כתוצאה מהודאה ברבים במעשיהם הפסולים של יחידים המשתייכים אליו. היא משקפת גם את המאמצים למנוע ככל האפשר ממעשים אלה להכתים ולחלל כרבים את שמו הטוב של הציבור בעיני אחרים, וגם בעיני עצמו. אפשר לראות בכך ביטוי לאחד ממאפייניה של התרבות היהודית המסורתית, אותה מכנה ישעיהו ליבמן תופעת "הקהילתיות" או "המשפחתיות".⁵¹ בהקשר שלפנינו מתבטא הדבר כאי נכונותם של בני המשפחה להכיר בחטאם של יחידים השייכים אליה, או בנסיונם למנוע את "הוצאת הכביסה המלוכלכת החוצה", כדי לגונן על היחידים ועל המשפחה כולה. אחד הביטויים לגישה זו הוא הטלת העוון של "מלשינות" על אלה שהאשימו יהודים באחריות למעשי האלימות נגד ערבים. בכנס היישובי תקף נציג המזרחי סירקיס כרוזים של מפא"י והוועד הלאומי, שלדעתו הטילו במרומז את האחריות לפעולות הגמול על הרוויזיוניסטים. הוא ציין כי הדבר "כבר נוגע קצת למלשינות, וזה אסון מסוכן, זה לא דרך המלך, זו לא דרך ישראל".⁵²

הנסיון להכחיש את מעורבותם של יהודים במעשי הטרור היא רק אחד מביטוייה של סולידריות או משפחתיות יהודית זו, שאפיינה במיוחד את החוגים המסורתיים ביחסם לגילויי הטרור של הפעילות המחתרנית. מגמה זו השתקפה גם בנסיונות להפחית ככל האפשר ממשקלם של המעשים הפסולים וגם של עושיהם, על ידי הצגתם כחריגים ושוליים בחברה היהודית. ביולי 1939 גינה הצפה במאמרו הראשי את דבריו של מפקד בריטי, שהטיל על אנשי רחובות את האחריות למעשי אלימות נגד ערבים שאירעו סמוך ליישובם. הכותב ערך השוואה בין תגובת הערבים, המגלה עמדה חיובית לטרור, לבין התגובה היהודית המתנערת ממנו ומכריזה על עושייו כעל "מטרופים העומדים מחוץ

51. ראה ישעיהו ליבמן, "המושג מדינת ישראל ותפיסתו בחברה הישראלית", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, חוברת 30 (חורף 1989), עמ' 51-56.

52. "בין הבלגה לטרור", עמ' 389.

לתחום הציבוריות היהודית".⁵³ המגמה ליחס את מעשי האלימות לאנשי שוליים היתה אחד הגורמים העיקריים להתנגדות הנמרצת שגילו החוגים הדתיים להטלת האחריות למעשי האלימות על קבוצות מאורגנות ובעלות השפעה ביישוב, כגון הרוויזיוניסטים.

תחושת הסולידריות היהודית באה לידי ביטוי גם בעמדות החוגים הדתיים בשאלת דרכי המאבק בפעולות הטרור הנגדי, אף שעמדות אלה הושפעו גם משיקולים פוליטיים. בתקופת המאורעות רווחה בציבור הדתי הדעה, כי יש להשפיע על אנשי האצ"ל באמצעי הסברה ושכנוע להפסיק את מעשי האלימות שלהם: אך אין לפעול נגדם בכוח, ומכל שכן אין לשתף פעולה עם הבריטים במאבק בהם ולהסגירם לידיהם. בהקשר זה צוינה הפגיעה החמורה העלולה להיגרם לאחדות הלאומית, והועלה אף החשש מפני נסיון של השמאל לנצל את ההזדמנות לשם "חיסול חשבונות" עם המחנה הרוויזיוניסטי. בכנס היישובי יצא סירקיס בתוקף נגד דבריו של יושב-ראש הוועד הלאומי, יצחק בן-צבן, ש"צריך להסיק מסקנות, להוציא את הילדים [של אלה האחראים לפעולות הגמולן] מבתר הספר". סירקיס טען, כי "זה רק יגרום למלחמה פנימית". הוא תבע לפעול במקום זאת למען "ליכוד הכוחות", והציע "לקרוא את כל היישוב, גם את אלה שאתם חושבים שהם אשמים בדבר מה לשולחן עגול, ולא להוציאם".⁵⁴ ביומנו מוסר משה שרתוק (שרת) על ביקור שערך אצל הרב הרצוג, כדי "לברר את יחסו לשאלת ההבלגה". למרות שהרב הראשי הצהיר על התנגדותו לפעולות הגמול, הוא הביע אי הסכמה לתוכן הדיווח של שרתוק בישיבת הוועד הלאומי, בכווננו את ביקורתו כלפי הנכונות – שהשתמעה לדעתו מן הדיווח – להסגיר מבצעי טרור יהודים לידי המשטרה.⁵⁵

התגובות על המעצרים ופסקי הדין

תחושת הסולידריות והמשפחתיות היהודית באה לידי ביטוי מובהק בתגובות לאמצעי ענישה שנקטו כלפי יהודים אשר הואשמו במעורבות בפעולות הטרור הנגדי. משהחלו השלטונות הבריטיים לבצע מעצרים מינהליים של יהודים, השמיעו רבנים ודוברי המפלגות הדתיות מחאות חריפות, ואף גילו מעורבות רבה בנסיונות לשחרורם של עצירים או להקלה בגזרי דינם של נאשמים. בייחוד הירבה הרב הראשי הרצוג בפניות לממשלת המנדט, בבקשה לחון אסירים, או לשחרר עצירים.⁵⁶

53. "כלפי צד אחד" (מאמר ראשי), הצפה, 5.7.1939.

54. "כין הבלגה לטרור", עמ' 388.

55. משה שרת, יומן מדיני, ב, תל-אביב 1973 (להלן: שרת, יומן מדיני), עמ' 434.

56. המכתבים בנושא זה מצויים בארכיון הרב הרצוג, כמשרדי הרבנות הראשית.

מנהיגי הציבור הדתי, ובראשם הרב הרצוג, היו מעורבים בצורה אינטנסיבית בנסיגות למנוע את הוצאתם להורג של נידונים למוות בתלייה, ובכללם שלמה כ"י יוסף. בישיבת הוועד הלאומי שדנה במאמצים להציל את כ"י יוסף אמר היושב ראש יצחק בן-צבי, כי "האיש אשר עשה ביותר בעניין זה ביישוב זהו הרב הרצוג".⁵⁷ על פי דיווחו של בן-צבי, הרב הראשי מילא תפקיד מרכזי גם בפעילות להשגת חנינה ליחזקאל אלטמן, שאף הוא נידון לתלייה על ירי כערבים, אך זכה לחנינה. גם מנהיגי אגודת ישראל ורבניה השתדלו למען חנינתם של כ"י יוסף ונידונים אחרים. מנהיגי האגודה, הרב משה בלוי, התקשר אל משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות, והביע את נכונות מפלגתו "לנקוט בכל צעד אפשרי כדי להציל את כ"י יוסף".⁵⁸

תגובותיהם של החוגים הדתיים על הוצאתו להורג של שלמה כ"י יוסף היו קשות ונועזות ביותר. במאמרו הראשי הגיב הצפה על כך בהצהרה, כי "עם ישראל [...] בוכה ומבכה את הקדוש הזה, שנהרג ביד עריצה של שלטון עריץ, שאין לפניו חנינה ורחמים, רגש שכלב, אלא דין ברזל של אגרוף ברזל".⁵⁹ במאמר ראשי נוסף באותו גליון נאמר, כי

על מלכות רשעה יש לנו תפילה מיוחדת שאנו מתפללים שלוש פעמים ביום, ולא מלכות רשעה אחת כבר נעקרה ונשכרה ומוגרה [...] תפילת ישראל אינה שבה ריקם מלפני אלוקי ישראל [...] יש דין ויש דין בהסטוריה.

בתגובה למאמר זה סגרו השלטונות הבריטיים את בטאונה של תנועת המזרחי למשך שבועיים. בגילוי דעת של מרכז אגודת ישראל נאמר, כי

דין התורה לא חייב את מיתתו [של בן יוסף]. הוא לא שפך דם ולא רצח אדם. כבן העם הנחקף זה שנתיים ומחצה איבד את שוויון נפשו הסוערת והתפרץ מחוץ לגבולות החוק. זכות העם שהוא אחד מצאצאיו עמדה לו, שידיו לא נגואלו בדם ונקם לא השיב לצריו.⁶⁰

תגובות החוגים הדתיים על פסק הדין וביצועו שיקפו את העמדה, כי הרשעת יהודי בעוון שפיכת דמים היא בבחינת נסיון להכחיס את שמו של עם ישראל. הרב עמיאל אמר, כי בביצוע גזר הדין התכוונו הבריטים "לגולל חרפה לא רק על שלמה כ"י יוסף, אלא על העם כולו ולהראות שגם בינינו ישנם רוצחים". אך

57. פרטוקול ישיבת הוועד הלאומי בהשתתפות כ"כ המועצות והקהילות, כ"ט בסיון תרצ"ח, 28.6.1938, ארכיון הציונות הדתית, איניברסיטת בריאן.

58. שרת, יומן מדיני, ב, עמ' 138.

59. הצפה, 30.6.1938.

60. קול ישראל, 29.6.1938.

לדברי הרב, "זו לא תהא חרפתנו אלא חרפת-הם".⁶¹ בגילוי הדעת של מרכז אגודת ישראל הודגש כי "אין עם ישראל אחראי בעד הדם הזה, וכולנו כאחד גוללים מעלינו, וגם מעל אחינו הצעיר שהועלה לגרדום, כל חטא של שפיכות דמים ושל רצח".⁶² במאמר ראשי של בטאון המפלגה הוגדרה ההוצאה להורג כ"עלבון וגזירה נוראה" לעם ישראל מאת ההשגחה העליונה. "אנו אשמים בחילול שם שמים הנורא, וחילול כבוד ישראל ובחילול כבוד ארץ-ישראל". העלבון הוא גם מאת ממשלת בריטניה, שבגור דינה נתנה לעם היהודי "סטירת לחי נוראה, היא הורידה אותנו לדיוטה התחתונה של רוצחים. היא העמידה אותנו בשורה אחת עם מרצחים צמאים לדם".⁶³

תפיסות דתיות באשר למקורותיה של אלימות פוליטית יהודית

לצד הקריאות לאחדות לאומית והמאמצים לנקות את העם היהודי מן האחריות למעשי האלימות, גם ביטאו תגובות הציבור הדתי את המגמה ליחס את מקורם של מעשים אלה להשפעות זרות ליהדות, לחיקויין של תרבויות ניכר, ולהתרחקות מן הערכים ואורחות החיים של המסורת הדתית. ניתן למצוא לכך ביטוי בהצהרות הרשמיות של המפלגות הדתיות נגד פעולות הטרור. גילוי הדעת של פועלי אגודת ישראל נושא את הכותרת – "בתוקותיהם לא תלכו".⁶⁴ גילוי הדעת של הפועל המזרחי פותח בהכרזה כי "דרך אש ומים, ימים ומדבריות, נשא עם ישראל בתוכו את השאיפה להשתחרר מרוח ארצות העמים, מתרבות נכר, ולא להיות ככל הגויים בית ישראל".⁶⁵ דוברים שונים של המפלגות הדתיות הדגישו את השפעת החילון כגורם של ירידה מוסרית, המכשיר את הקרקע למעשים מסוגן של פעולות הגמול.

הרב ישעיהו שפירא, ממנהיגי הפועל המזרחי, הביע הסכמה לדעה שהושמעה באסיפת מחאה נגד פעולות הנקם, "שהדיברה של לא תרצח מעורה וקשורה עם יתר הדיברות, ומי שאינו מאמין בשאר הדיברות, אי אפשר לו להאמין אמונה שלימה ב'לא תרצח'".⁶⁶ אומנם גם אדם כזה "אפשר לו להיות מתנגד קיצוני לרציחות", אך עמדתו חסרת בסיס מוצק וכושר עמידה, שכן, אינה געוזה בתפיסת "לא תרצח" כ"צו עליון קדוש", אלא נובעת "מתוך הכרה הומאנית" בלבד, "והרי בשנים האחרונות הוראינו לדעת, מה ערכה של הכרה כזאת שאין

61. הצפה 30.6.1938.

62. קול ישראל, 29.6.1938.

63. ש.פ.

64. ראה לעיל הערה 19.

65. ראה לעיל הערה 27.

66. ראה לעיל הערה 26.

מאחוריה כוח נצחי עליון של אמונה אלוקית". לפיכך היחס השלילי כלפי שפיכות דם בכל צורותיה וגילויה הוא הרבה יותר יציב ומושרש אצל יהודים מאמינים הדבקים במסורת אבותיהם, מאשר אצל אלה שהתרחקו מן הדת.

ביהודי העיר העתיקה, מאה שערים [...] ואתרים המאמינים בה' ובתורתו באמת ובתמים, אנו בטוחים שנפשם תמיד תתפלץ ותזדעזע לשמע כל רצח. שכן קדושתו של ה'לא תרצח' לא תיפגע אצלם לעולם. כרם אין כל בטחון, שהדבר הזה לא יקרה אצל יהודים אחרים.

המסקנה היא, כי "להירפא ממחלה זו" של האלימות "נוכל רק על ידי שיבה שלימה למקור ישראל, על ידי עזיבת המקורות הנשברים של הזרים שהשתלטו על נשמתנו, ושיבה מוחלטת לאלוקי ישראל".

בדבריהם של אנשי אגודת ישראל בלטה המגמה להטיל את האחריות למעשי האלימות של יהודים על האידיאולוגים ואנשי החינוך של הציונות החילונית. כמאמר שהתפרסם בבטאונה של האגודה נכללו דברי גינוי כלפי הצביעות שבהטפות נגד מעשי האלימות בשם המוסר הדתי היהודי, כשהן נשמעות מפי אלה ש"טיפחו יחס של זלזול לתורת סיני ו[...]עזרו לטפח חינוך של פריקת עול תורה ומוסר". הכותב, העומד על הויקה והקשר שבין הצו "לא תרצח" לבין שאר ציווי התורה, מעלה את השאלה "היש בכלל מוסר אנושי, אם הוא אינו קשור למוסר האלוקי?"⁶⁷

נימה שונה עולה מדברי מנהיגה של אגודת ישראל, הרב משה בלוי. הוא אומנם הציג את מעשי האלימות כגילוי חמור ביותר של "טמיעה רוחנית", המעיד על "עומק התהום שמשקיעים בו את נשמת ישראל";⁶⁸ אך יחד עם זאת ציין, כי מעשים אלה מגונים ופסולים ביותר, לא רק מנקודת מוצא יהודית-דתית.

שפיכת דם מקובלת לתועבה, אפילו בלי הלא תרצח של מעמד הר סיני, שאלה החשודים על שפיכת דם הם כופרים בו, כאשר הם כופרים בזכור את יום השבת לקדשו; ואפילו אומות העולם שאין להם שום קשר [...] וויקה אל הלא תרצח של הר סיני, ואפילו אומות העולם עובדי אלילים, מתעבים שפיכת דם נקי, כדבר המחריב את קיום העולם ומהרס את הישוב.

בטיעוניהם של דוברי הציבור הדתי נכללה גם הדעה, ששורשיה של פעילות הטרור הנגדי נעוצים באידיאולוגיות של לאומיות חילונית המטפחות את פולחן הכוח והאלימות, ומקדשות את כל האמצעים למען קידומן של המטרות הלאומיות. בתגובה לדברי הרב עמיאל נגד השימוש בנימוקים תועלתניים

⁶⁷ ראה לעיל הערה 47.

⁶⁸ ראה לעיל הערה 24.

בוויכוח על מדיניות ההבלגה, הועלתה הטענה, שנימוקים אלה מתייחסים לא לתועלת הפרט אלא לתועלת הלאום, שההגנה על קיומו ועל האינטרסים שלו היא בגדר ערך נעלה ביותר. "לא תרצח" היא אחת מעשרת הדיברות – אבל קיומו וגאולתו של עם ישראל הרי היא כל התורה כולה.⁶⁹ טיעון זה צוטט על ידי הרב עמיאל מפי דובר ציוני חילוני, שהוא עצמו תמך במדיניות ההבלגה משיקולים של תועלת מדינית. אולם כאמור לעיל, הושמעו טיעונים דומים גם על ידי דוברים דתיים, שהביעו תמיכה בפעולות הגמול בשל שיקולים פוליטיים. תשובת הרב עמיאל היתה, שכל עמדה הכופת ערכים מוסריים ל"אינטרס הלאומי" אינה משקפת את מוסר היהדות אלא את "מוסר הגויים", שהוא גם "המוסר של 'הלאומיות' של ביסמארק והיטלר, המוסר המיוסד על הכלל, שהמטרה מקדשת את האמצעים, ולמטרת הכלל שלהם אפשר להשתמש בכל האמצעים המגונים". לדעת הרב עמיאל,

מוסר היהדות מלמדנו ממש ההיפך: לא המטרה מקדשת את האמצעים, אלא האמצעים המגונים מחללים גם את המטרה הקדושה [...] האבנים של המזבח אם הונפה עליהן חרב הן נעשות מחוללות, ומכל שכן, שאי אפשר לנו לבנות את ביתנו הלאומי בהרב שהונפה על בני אדם חפים מפשע, בית כזה מחולל מראשיתו.

סיכום ומסקנות

דברי הרב עמיאל משקפים את הגישה האומרת, שבכל תנאי ומצב יש להכפיף שיקולים של תועלת פוליטית ואינטרס לאומי לעקרונות מוחלטים של מוסר דתי. כנגדה ניצבת גישתם של הרבנים מימון ובר-אילן שגרסו, כי כתנאים מסוימים גוברים שיקולים הקשורים בשמירת הקיום הלאומי על עקרונות דתיים-מוסריים, כגון איסור על הריגת חפים מפשע. מדיוננו ניתן לעמוד על גישה נוספת, אשר בדומה לזו הראשונה, אוסרת אף היא בצורה מוחלטת על מעשי אלימות ללא הבחנה; אולם היא מבוססת על ההנחה, שלא ייתכנו כלל ניגוד וסתירה בין ערכי דת ומוסר לבין אינטרסים הקשורים בשמירת הקיום הלאומי היהודי. מייצגה המובהק של עמדה זו בפולמוס על פעולות הגמול הוא מנהיגה של אגודת ישראל, הרב משה בלוי, הסבור, כי מעשי עוול ושיפכות דמים אינם יכולים בשום תנאי ומצב לשמש בסיס ומגן לקיומו של עם ישראל. עמדתו מעוגנת בתפיסה דתית-עקרונית, לפיה הנאמנות לערכי המוסר היהודי היא

69. הרב מ"א עמיאל, "עוד על 'המאורעות' וההבלגה", *הצופה*, 27.7.1938. האימרה המצוטטת היא מכתבה של משה קליינמאן, עורך העולם, בטאונה של ההסתדרות הציונית.

הערובה לקיום הלאומי, ואילו בסטייה מערכים אלה נעוצה סכנה חמורה לקיום זה. אולם הרב בלוי מסתמך גם על המציאות הריאלית והנסיגן ההיסטורי, המלמד שהעם היהודי אינו יכול לשים את מבטחו באלמות ובכוח הזרוע, והללו הם בעוכריו של עם ישראל מבחינה דתית-רוחנית ופוליטית-ריאלית גם יחד. גישה זו משקפת במידה רבה את הרתיעה העמוקה מן השימוש בכוח ובאמצעי אלימות, הטבועה עמוק בתרבות המסורתית היהודית, וניזונה גם מן ההתנסות ההיסטורית של היהודים, כעם חסר כוח במצב של גלות.

עיון בדברי הרב בלוי ובתגובות דוברים אחרים של מפלגתו מלמד על נטייתם להימנע, בדרך כלל, מן ההסתמכות על מקראות ומדרשים או פסקי הלכה, ככסיס עיקרי לעמדתם בפולמוס על דרכי התגובה לטרור הערבי. אומנם הרב בלוי מצטט בטיעונו נגד פעולות הגמול את הפסוק "לא תרצח", אך הדגש בדבריו הוא על תפיסת הפסוק כביטוי הממצה את גישת היהדות כלפי אלימות ושפיכות דמים, כפי שהיא משתקפת בכל מלוא גילוייה של המסורת ההיסטורית וההוויה והתחושה היהודית. בכך משתקפת המגמה האופיינית לחוגים החרדיים הקשורים באגודת ישראל, להימנע ככל האפשר מבירורי מקראות ודינים הלכתיים בבואם לקבוע עמדות כשאלות חברתיות ומדיניות אקטואליות. צביונה הדתי-מסורתי המובהק של אגודת ישראל אכן משפיע על עמדותיה הפוליטיות. אלא שעמדות אלה מקורן בגישות וערכים, ובתחושות והלכי רוח הטבועים עמוק בתרבותה ובאורח חייה של היהדות המסורתית, גם כשלא ניתן להם ביטוי מגובש ומגודר בפסיקה הלכתית מפורשת וחד-משמעית. מדובר בהשפעת המסורת החיה של היהדות שומרת המצוות, כפי שעוצבה בהשפעתם הממושכת של גורמים שונים, ובכללם תנאי הקיום בגלות של עם חסר כוח, השואב את כושר עמידתו מחוסנו המוסרי-דתי, מאמונתו באל ומהציפייה לישועתו. בתנאים אלה, קו המדיניות העיקרי שנקטו נציגי העם ודובריו היה "הפוליטיקה של השתדלנות", המכוונת בעיקר כלפי השליטים, ומיועדת לשכנע אותם להיטיב את יחסם אל היהודים הנתונים למרותם. החוגים החרדיים הם שהושפעו ביותר ממסורת זו של הימנעות משימוש בכוח, ונתנו לה ביטוי מובהק בעמדותיהם הפוליטיות, בשל עצם האוריינטציה המסורתית החזקה שלהם. אוריינטציה זו משמעה, שההתייחסות השלילית בגישתם מכוונת לא רק לסטיות מפורשות מן ההלכה הכתובה והפסוקה, אלא גם לגילויים המתפרשים כחריגה ממנהגים ואורחות חיים מקובלים, ומערכים והלכי רוח שנשתרשו בתרבות המסורתית וקנו לעצמם תוקף מקודש בתוכה.

באופן פרדוקסלי, דווקא החוגים "המודרניסטיים" יותר כציבור הדתי, אלה המשתייכים למפלגות הציוניות-דתיות, הם המגלים נטייה גדולה יותר להזדקק לשקלא וטריא הלכתית, במתכונת המקובלת בפסיקת איסור והיתר, בהקשר של דיונים והכרעות בנושאים פוליטיים אקטואליים. הציונים הדתיים הושפעו אף הם מתרבותה הפוליטית של היהדות המסורתית. ואולם חשיפתם לתהליכי

המודרניזציה הביאה אותם לנקיטת עמדות שלא עלו בקנה אחד עם גישות והלכי רוח שהיו מקובלים ביהדות המסורתית, אף שלא עמדו בניגוד להלכות מפורשות, או שניתן היה לישבן עם עמדות ההלכה על ידי פרשנות מחודשת שלה. הפרשנות של פסוקי מקרא ופסקי הלכה כאסמכתא והנמקה לעמדות פוליטיות היה בה כדי להקנות לגיטימציה דתית-הלכתית לעמדות שחרגו מן המקובל בתחומה של היהדות המסורתית. אומנם גם החרדים לא נמנעו מלהזדקק למדרשים ואימרות חכמים בטיעונים שלהם נגד האלימות הפוליטית של ארגוני המחתרת, וגם נגד עצם האקטיביזם הפוליטי של הציונות המודרנית. אולם הם עשו זאת בעיקר בתגובה לטיעוני הציונים הדתיים, וגם משום שמדרשים אלה, ובייחוד "מדרש שלוש השבועות", הביאו למעשה לידי ביטוי וגיבוש את עמדת ההשלמה עם השלטון הזר וההימנעות מכל גילוי של מרי ושימוש באלימות, שנשתקעה עמוק בתרבותה המסורתית של יהדות הגולה.

במאמרו "טרור והמשיח" מצביע דייוויד רפפורט על מעשי האלימות של כת "הסיקריים" מתקופת הבית השני, כאחד הגילויים הראשונים בהיסטוריה של פעילות טרור שיטתית ומאורגנת. הסיקריים, שנקטו גישה קיצונית בשאלת דרכי המאבק ברומאים, ביקשו להשליט את עמדתם על החברה היהודית, ולשם כך ביצעו מעשי הרג והרס שזרעו מורא ופחד בקרב האוכלוסייה, ופגעו קשות בכושר העמידה שלה בפני האויב החיצוני. הסיקריים ותומכיהם הקיצוניים גם עשו שפטים בתושבים זרים, וגרמו לבני עדתם של אלה להתנקם ביהודים. לדעת רפפורט, השפעתן הטראומטית של תוצאות מעשיהם של הסיקריים, היא אחד הגורמים העיקריים ש"מנעו בעד היהודים להצדיק שימוש באלימות למטרות פוליטיות" עד סמוך להקמתה של מדינת ישראל.⁷⁰

הקיצונים שבין הרוויזיוניסטים, שהיו תומכים מובהקים בפעולות הטרור הנגדי, ראו עצמם כממשיכי הסיקריים, ואף אימצו לעצמם את שמם. ואולם בניגוד לסיקריים נמנעו אנשי האצ"ל מן השימוש באלימות פיסית כלפי יריביהם היהודים, אף שהירבו להוקיעם במלים חריפות ביותר.⁷¹ מפקדי האצ"ל בתקופת המאורעות נקטו שיטות של טרור כלפי אוכלוסייה אזרחית לא יהודית, ובעיקר ערבית. אפשר לדבר בהקשר זה על סוג מיוחד של טרור, המכוון באופן בלעדי כלפי יחידים המשתייכים לעם אחר, שמוטלת עליהם אחריות קולקטיבית למעשי איבה מצד בני עמם. שורשיו של טרור מסוג זה נעוצים במידה רבה בגישה פרטיקולריסטית האוסרת, מצד אחד, על פגיעה בבני העם גם כאשר הם יריבים קשים מבחינה פוליטית; אך מתירה ואף מעודדת, מצד שני, פגיעות ללא הבחנה

70. רפפורט, עמ' 31.

71. רפפורט סבור כי מפקדי האצ"ל, ובמיוחד מנחם בגין, למדו היטב את הלקחים מנסיונם השלילי של הסיקריים, ובעיקר את המסקנה, כי יש לעשות הכל כדי להימנע ממלחמת אחים, שם, עמ' 32.

ביחידים המשתייכים לעם זר הנחשב לעוין.

ואולם תפיסות פרטיקולריסטיות כשלעצמן אינן חייבות להביא להצדקת השימוש בטרור או באמצעים אחרים של אלימות פוליטית. גילויי הסולידריות או "המשפחתיות" היהודית, שבאו לידי ביטוי בתגובות רבות של חוגים דתיים על פעולות הגמול, יש בהן סממנים מובהקים של גישה פרטיקולריסטית המעוגנת בערכים ובדפוסי התנהגות שמקורם במסורת היהודית. אך רבים מבעלי תגובות אלה שללו בחריפות את מעשי האלימות כשלעצמם, גם כשהתכחשו לזהותם היהודית של מבצעייהם, או שביקשו למנוע פעולות ענישה נגדם. כך, למרות שהנטיות הפרטיקולריסטיות היו חזקות במיוחד בקרב החוגים המסורתיים בחברה היהודית, גמנו חוגים אלה עם המתנגדים החריפים ביותר לפעולות הגמול.

הנקודה המעניינת היא, שבעלי הגישה המסורתית ביותר במחנה הדתי, שהיו קשורים לאגודת ישראל, היו שותפים לבעלי האוריינטציה המודרנית ביותר במחנה זה, שהשתייכו בעיקר לפועל המזרחי, בהתנגדותם התקיפה לפעולות הטרור הנגדי. ואולם שתי הקבוצות הגיעו למסקנותיהן בשאלת הטרור והאלימות הפוליטית מנקודות מוצא שונות ואף מנוגדות. החוגים המסורתיים־חרדיים התנגדו לא רק לארגוני המחתרת ולפעולות הגמול, אלא שללו את התנועה הציונית בכללה; ועמדתם שיקפה במידה רבה את הזדהותם עם גישתה הפסיבית של היהדות המסורתית, שהתייחסה בהסתייגות ובשליילה לגילויים של אקטיביזם פוליטי, ובייחוד לאלה מהם הכרוכים בשימוש בכוח הזרוע להשגת מטרות מדיניות. היחס השלילי של בעלי גישה זו לאלימות פוליטית לא היה קשור בעמדות בעלות אופי אוניברסליסטי, המבקשות לטפח יחסי הבנה ושיתוף בין ישראל לעמי העולם על בסיס של סובלנות ואמון הדדי. אדרבא, הפסיביות הפוליטית המסורתית, שבין סימניה המובהקים נמנית הרתיעה מן השימוש בכוח ביחסים שבין יהודים לגויים, אינה משקפת כלל נכונות לתת אמון בגויים ולשתף איתם פעולה על בסיס שוויוני. בגישה זו משולבת העמדה הפסיבית באוריינטציה פרטיקולריסטית מובהקת, המעוגנת אף היא כתפיסה המסורתית. הפרטיקולריזם היהודי המסורתי מאופיין על ידי יחס של אי אמון כלפי הגויים, ונטייה להדגיש את הפער והניגוד שבינם לבין העם היהודי. אולם גישה זו לא הביאה את החוגים המסורתיים שהשתייכו לציבור החרדי לידי תמיכה בגילויים של אלימות פוליטית מסוג פעולות הגמול. שכן הפרטיקולריזם של חוגים אלה היה משולב בעמדה של פסיביות פוליטית, שאסרה על כל נסיון של "התגרות בגויים"; ועל אחת כמה וכמה שהיא שללה כל שימוש באמצעים אלימים נגדם, ובייחוד פעולות של הרג ללא הבחנה.

גישתם של הדתיים המודרניים אנשי הפועל המזרחי שיקפה, לעומת זאת, את השפעת השילוב שבין אקטיביזם פוליטי, בנוסח הציוני המודרני, לבין נטיות אוניברסליסטיות המעוגנות בחברות המערב ובאידיאולוגיה הסוציאל־

דמוקרטית (אף שדוכרי התנועה הדגישו את מקורם של ערכים אלה במוסר היהדות, ובייחוד בתורת הנביאים). חוגים אלה לא פסלו לחלוטין כל צורה של שימוש בכוח כחסיים בין העם היהודי ועמי העולם. אדרבא, הם היו שותפים לציונים החילוניים בשלילת הגלות כהוויה של פסיכויות ותלות וחוסר כוח, ובתפיסת הציונות כתנועה התובעת מן העם היהודי ליטול את גורלו במו ידיו, להשיב מלחמה לצריו ולהיאבק למען שחרורו הלאומי. ואולם בדומה לרבים מן הציונים, ביקשו גם אנשי הפועל המזרחי למוג את האקטיביזם הפוליטי שלהם עם המאמץ להגשים את המפעל הציוני בדרכי שלום ועל בסיס של הידברות ושיתוף עם עמים אחרים, תוך הימנעות במידת האפשר מאמצעי אלימות, ובמיוחד מהרג של חפים מפשע.

אלה שנטו ביותר לגלות סלחנות והבנה, ואף אהדה ותמיכה לפעולות הגמול, היו חוגים שאפשר להגדירם כ"מודרניים למחצה" או "מסורתיים למחצה". חוגים אלה הושפעו מצד אחד מן האקטיביזם הפוליטי של הציונות המודרנית, אך מצד שני הם לא הפנימו את הערכים האוניברסליסטיים של התרבות המערבית המודרנית. השילוב בין אקטיביזם מודרני לבין פרטיקולריזם מסורתי, שבא לידי ביטוי בגישתם של חוגים אלה, תרם במידה רבה לנכונותם של רבים מהם לקבל או אף לעודד מעשים של אלימות פוליטית, מסוג פעולות הטרור הנגדי. בכך ניתן להסביר במידה רבה את חלקם הניכר של אלה שגילו נטייה סלחנית או אוהדת כלפי פעולות הגמול בשורותיה של מפלגת המזרחי, שבה התרכזו בעיקר החוגים ה"מסורתיים-מודרניים" של הציבור הדתי.

בתקופה יותר מאוחרת, ובייחוד לאחר קום המדינה, גברה בציבור הדתי השפעתן של עמדות המשקפות את השילוב בין פרטיקולריזם יהודי מסורתי לבין אקטיביזם פוליטי מודרני. הדיון בהתפתחות זו, שקיבלה תנופה חזקה ביותר בעקבות מלחמת ששת הימים, חורג ממסגרתו של מאמר זה.